

Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529 - 1878*

Već je godine 1493. bila prva srpska štamparija u Obodu, iz koje izađe iste te godine prva srpska štampana knjiga. Dvadeset i šest godina docnije počela je raditi u Mlecima srpska štamparija Božidara Vukovića, koja je ondje bila pod njegovom upravom punih devetnaest godina (1519 - 1538). Ovih je godina utemeljena štamparija u Goraždu.

Štamparija Božidara Goraždanina u Goraždu (1529. do iza 1531.)

Nekako u isto doba, kad je Vuković u Mlecima rezao slova za svoju štampariju, ili nešto kasnije, poslao je Božidar Goraždanin iz Mileševa dva svoja sina, Đurđa i Teodora, da nabave štampariju i izuče tipografski zanat. Doznajemo to iz predgovora "Služabnika", prve knjige iz ove štamparije. To mjesto glasi: "I potrudih se ja (Đurađ Ljubavić) jadni na ovo djelo za svete i božanstvene crkve i s mojim bratom kaluđerom Teodorom, a poveljenijem našim starcem i roditeljem Božidarem Goraždaninom kon (kod) velikog arhijereja Hristova Save srpskog, koji je u Mileševu". Ove riječi razumije i tumači Ljub. Stojanović¹ ovako: "Božidar Goraždanin, starac, poslao je dva svoja sina (rođena ili duhovna) u Mletke, da nabave srpsku štampariju i izuče rad štamparski.

Za vreme štampanja te knjige, ili posle nje, on se preselio iz Mileševa u Goražde, tu preneo iz Mletaka štampariju i produžio rad."

Uz štampariju Božidara Vukovića bila je neko vrijeme i druga srpska štamparija, koju su osnovala braća Đurađ i Teodor po nalogu starca Božidara Goraždanina. "Služabnik" je prva knjiga, koja je izašla iz ove štamparije trudom

spomenute braće, dok je još radila u Mlecima. Djelo je dovršeno godine 7027., a od Hristova rođenja 1527., krug sunca 28., krug mjeseca 17., mjeseca jula 1. dan. Format je osmina nešto veća od današnje. Knjiga ima 13 tabaka ili 104 lista. Strane nijesu označene brojevima, a na svakoj ima po 19 redaka.

U Narodnoj biblioteci u Beogradu imaju samo odlomci ove knjige.

Kako se iz Teodorova pogovora vidi, umr'o je Đurađ Ljubavić 2. marta iste godine, a djelo je priveo kraju sam Teodor.

Valjada odmah nakon dovršenog rada oko "Služabnika" prenesena je štamparija iz Mletaka u Goražde i smještena u hram svetog velikomučenika Georgija, zadužbinu slavnoga hercega Stjepana. Po nalogu starca Božidara Goraždanina štampan je ovdje trudom Teodorovim "Psaltir sa posledovanjem i časlovcem." S posljednjeg lista knjige čitamo, da je dovršena pri hramu svetoga velikomučenika Georgija na rijeci Drini godine 7029., od Hristova rođenja 1529., krug sunca 1., krug mjeseca 18., indikta 21.,² mjeseca oktobra 25. dan.³

Format je kao kod gornje knjige; ima 44 tabaka, 352 lista. Strane nijesu obilježene, a na strani su 19 - 23 retka.

Narodna biblioteka ima nepotpun eksemplar.

Pred bilješkom, po kojoj doznajemo, kad je knjiga doštampana, ocrtan je ukratko pad

* Preštampano: Kreševljaković, Hamdija: Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529-1878, U: Građa za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, Zagreb, 1920, str. 1-41

Beograda 1521. (po ovoj knjizi 7029. god.⁴), a pred ovim je opet nabrojeno, koliko je godina prošlo od jednog do drugog znamenitijeg događaja od stvorenja svijeta do onda.

"Trebnik" je druga knjiga, koja je štampana u Goraždu. Pri štampanju knjige pomagao je Teodoru đakonu Radoje. Rad oko knjige dovršen je 7032., a po rođenju Hristovu 1531., dana 21. oktobra.

Format je osmina, a ima oko 35 tabaka, 22 retka na strani.

Narodna biblioteka ima jedan oštećen primjerak.

Šafarik⁵ pominje i drugo izdanje ovog "Trebnika".

I Lj. Stojanović navodi ovo izdanje po Šafariku, jer, kako se vidi, u rukama ga nije imao.⁶

Po "Psaltiru", prvom i drugom izdanju "Trebnika" postojala je ova štamparija od 1529. godine do iza 1531 u Goraždu, a po "Služabniku" 1527. u Mlecima. Ali po onoj kronološkoj bilješci u "Psaltiru", da je Beograd pao 7029. godine, a ova po istoj knjizi odgovara 1520. godini, dok je historijska činjenica, da su Turci zauzeli Beograd g. 1521., na osnovi ove bilješke tvrdi i dokazuje Lj. Stojanović, da je štamparija radila u Goraždu od 1521. do 1523., a u Mlecima 1519. ili 1520. godine. Po Stojanovićevu mišljenju kod sve tri knjige nastala je zabuna u godini po Hristu. Meni je to svakako čudnovato, da je baš u svim knjigama, koje su izašle iz štamparije Božidara Goraždanina, godina od Hristova rođenja krivo naznačena. Držim, da je prije mogla nastati zabuna u godini pada Beograda i u godinama po stvorenju svijeta (kad su i onako krugovi sunca i mjeseca i indikti krivo zabilježeni), nego u godinama po rođenju Hristovu, i to ne jedamput, nego tri puta uzastopce. Uvijek se griješi u onom, što je teže. Teodor, koji je knjige štampao i neko vrijeme živio u Mlecima, svakako je bio toliko obrazovan, da je znao, koja je godina po Hristu. Valja uvažiti i to, da je "Služabnik" Božidara Vukovića dovršen 7. jula 1519., a onda bi Goraždaninov (doštampan 1. jula) izišao šest dana prije, ako se uzme po Stojanovićevu računu, da je štamparija postojala u Mlecima 1519. godine. Godina 1520. ne može se uzeti za godinu štampanja ove knjige, jer od 1. jula 1520. do 25. oktobra 1521. šesnaest je mjeseci, a za ovo vrijeme valjalo je prenijeti štampariju iz Mletaka i smjestiti u Goraždu, pa onda naštampati "Psaltir", koji obuhvata 44

tabaka. To je za ona vremena bila teška rabota, što i sam Stojanović priznaje pristajući uz godinu 1519. Ravnih deset mjeseci (od 1. januara do 30. oktobra 1544.) radila su dva jeromonaha mileševski "Psaltir", koji je nešto kraći od goraždanskog. I ova činjenica govori protiv godine 1520. Po knjigama štampanim u štampariji Božidara Vukovića zna se, da u ono doba (g. 1519.) nije bilo ni jedne druge srpske štamparije u Mlecima, a on sam nam priča, koliko se trudio, dok je djelo dovršio.

Držim, da su braća Đurađ i Teodor stigli u Mletke, kad je Vuković lijepo otpočeo bio rad u svojoj štampariji, a to je negdje između 1519. i 1527., a nikako ne može biti, da oni dovršuju prvo svoje djelo šest dana prije Vukovića.

Mnogo je vjerovatnije, da je pogrešno napisana i štampana godina pada Beograda nego godine na sve tri knjige, s tim više, što s godinom 7029. nikako nije istovetna godina 1521., godina pada Beograda, nego godina 1520.

Stojanović uzima u račun i svježinu pričanja, pa drži, da je sastavljena pod neposrednim dojmom te katastrofe. To bi moglo biti, ali je Teodor onda godinu uzeo iz kakve kronike, kao što je uzeo bez sumnje i ono, što je pred ovom bilješkom.

Držim, da se po ovom jasno vidi, kako je Stojanović bio na krivu putu kronologije knjiga Božidara Goraždanina, jer je vrlo slab temelj, na kome je dokazivao svoju tvrdnju.

Kako se vidi po knjigama, koje su izašle iz ove štamparije, slova su tanja od Vukovićevih, a zaostaju za njima i ljepotom. I tehnika goraždanskih knjiga zaostaje za mletačkim. "Psaltir" goraždanski ima strana od 19 - 23 retka, premda su površinom sve jednake.

Što je kasnije bilo s ovom štamparijom, nije nam poznato, kao što ne znamo ništa, što je bilo sa starcem Božidarom Goraždaninom, Teodorom i đakonom Radojem. U mileševskoj štampariji godine 1544. radio je uz jeromonaha Mardarija i jeromonah Teodor, ali se ne zna, je li taj Teodor radio i u Goraždu.⁷

Gdje su štampali bosanski pisci svoje knjige prije g. 1866.

Kad je prestala raditi goraždanska štamparija, prošlo je nekih 350 godina, da na bosanskom teritoriju nije uopće bilo štamparije.

Baš u to doba pada književni rad fratarara bosanskih, što ga izazva prijemka potreba. Kao da su upili u dušu i srce svu žarku i andeosku ljubav svoga duhovnog oca, bosanski fratri stoljećima rade u svome narodu, u najtežim časovima tješe ga i brane od zla; oni su otac i majka svojoj pastvi, brat i prijatelj, liječnik i učitelj. - Silni ratovi i različne seobe, haranje kuge, česta nerodica i glad, a i mnoge druge muke i nevolje stjerale su jadni narod u poludivlje stanje, pa kada još uza sve te crne jade zaprijeti i pogibao od nove vjere Luterove, latili se fratri bosanski mučna posla, da pored žive riječi i perom i knjigom odbiju tu novu nauku, koja je dolazila iz Hrvatske, pa da svoje vjerenike očuvaju u vjeri pradjedovskoj, koja im je uz jezik bila gotovo jedina baština. I tako u danima općene tmnine i mraka jedini fratar nosi luč svjetla i nauke; u malenoj mračnoj sobi trošna manastira lomi se i previja, da narodu svome nađe duševne hrane, da ga očuva od zabluda i izvede na putove spasenja.

Početak 17. stoljeća bila je provincija Bosna Srebrena spala na prilično malen broj redovnika, pa su jedino u časovima odmora učeniji fratri laćali se pera, pisali i prevodili knjige. U tom ih pomagahu i ona braća, koji su poslom skršeni u dubokoj starosti živjeli po manastirima i očekivali smrt. Tako n. pr. Jerolim Filipović iz Rame kao starac od sedamdeset i šest godina piše drhtavom rukom Pripovijest nauka krstjanskoga, a Filip Lastrić iz Očevije nekako u istim godinama s očima na po slijepima izrađuje povijest svoga naroda u Bosni. Težak je to posao bio u ona vremena. Štamparije nije bilo u Bosni, pa je valjalo rukopis slati u inostranstvo, često puta i zaputiti se s njime u tuđu zemlju, daleko od kućnoga praga.

Prvi bosanski književnik, koji je svoja djela pisao hrvatskim jezikom, jest fra Matija Divković (1563. - 1631.). God. 1609. dovršio je on u Sarajevu prvo djelo "Nauk krstjanski za narod slovinski", pa otpoče pisati "Sto čudesa aliti znamenja", koje dovrši u Kreševu 1611. Iste godine sretamo ga u Mlecima, gdje svojom rukom reže slova i nagovara štampara Petra Mariju Bertana, da mu ih salije i da mu djelo štampa bosančicom. Osim ova dva djela Divkovićevo izašla su god. 1616. još dva u istoj štampariji. Pored drugih gradova po Italiji, Dalmaciji,

Hrvatskoj i Ugarskoj štampali su bosanski pisci svoja djela u Mlecima preko dvije stotine godina (1611. - 1823.). Osim Bertana spomenut ćemo još ove mletačke štampare: Ivana Salisa (1628),⁸ Franciska Bročolija (1631.), Marka Ginamija (1632.), Bartola Ginamija (1639. - 1657.), Nikolu Pezzana (1682. - 1702.), Sebastijana Koleta (1699.), C. A. Occhija (1712.), Orlandina (1726. - 1736.), Bartola Occhija (1729.), Šimuna Occhija (1750.), Dom. Sovisa (1765. - 1766.), Petra Valvaseura (1765.), Modesta Fenza (1802.) i dr.

Od 1630. pa do u drugu polovicu XVIII. stoljeća štampane su mnoge bosanske knjige u Rimu kod Propagande (In Roma nella stampa della S. Congr. de propaganda fide), zatim kod Kristofora Dragondelića (1683.), Ivana Salviona (1681.) i Ivana Generose (1758.). - U Jakinu bile su bosanskim spisateljima poznate dvije štamparije, i to Franciska Seraphina (1678.) i Petra Ferrija (1782.).

Neke bosanske knjige ugledale su svijet u Padovi, Turinu, Vicenzi i Lucci.

Mnoge knjige izadoše i u dalmatinskim štamparijama, kao u Splitu kod Ivana Demarchija (1822.) i Olivetta (1842 - 1848.), u Zadru kod Batere (1849.) i u Dubrovniku kod Martechinija (1851. - 1853.).

Lijep broj knjiga izašao je i u Madžarskoj. U Budimu štampano je više knjiga u štampariji Ivana Nottensteina (1730. - 1736.) i njegove udove Veronike (1750.), kod Franje Leopolda Sanderera (1769.) i u kraljevskoj sveučilišnoj štampariji. U Pečuhu je izašla jedna knjiga u nepoznatoj štampariji godine 1773., a tako isto jedna u Vacu kod Leopolda Ploszla (1833.). Više knjiga ugledalo je svijet u Beču kod Mehitarista.

Bosanski su pisci štampali knjige u Osijeku kod Divalda (od 1765.) i Dragutina Lehamanna (od 1858.), onda u Zagrebu od 1848. kod Gaja i Jakića. U Karlovcu 1835. izašao je Nedićev "Razgovor vila" kod I. Nep. Prettnera: Ovo bi bio kratak prijedlog štamparija, u kojima su pisci iz Herceg-Bosne štampali svoja djela do 1866. godine, kad je i Bosna dobila štampariju. Ali su i nakon te godine izlazile knjige najviše u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb, Osijek, Sisak, Đakovo).

U 17. stoljeću štampane su knjige bosansko-hercegovačkih pisaca u Mlecima,

Rimu, Jakinu; u 18. stoljeću u Mlecima, Rimu, Jakinu, Osijeku, Pečuhu, Budimu i Dubrovniku; u 19. stoljeću u Mlecima, Rimu, Lucci, Turinu, Jakinu, Veroni, Splitu, Zadru, Dubrovniku, Zagrebu, Osijeku, Karlovcu, Sisku, Dakovu, Beču, Budimu i Vacu.

Na knjizi "Pokret 1848. i 1849." od Šunjića i Nedića stoji, da je izašla u Carigradu 1851. Bez ikakve sumnje ova je knjiga izašla u Gajevoj štampariji, a Carigrad je stavljen u strahu pred cenzurom, da se zametne trag štampariji.⁹

Rad za bosansku štampariju.

Preko dva i po stoljeća slali su bosanski pisci svoja djela u inostranstvo, da se štampaju, a onda je valjalo nastojati oko toga, da ih odanle potajno unesu u Bosnu, da se njima koriste braća i narod. Zna se, da su često i sami pisci išli u tom poslu u strani svijet. Teško je danas i pomisliti, kakva je to bila rabota u ono doba.

Lijepo se bio udomio Gajev ilirizam u Bosni u petom deceniju prošloga stoljeća. U to se doba relativno dosta radilo u Bosni, a mnogo više snovalo. U tom deceniju počеше nicati škole po Bosni,¹⁰ radilo se, da se osnuje književno društvo,¹¹ izdaje časopis itd. Tadašnjim pregaocima bilo je dobro poznato, koja je muka i nevolja sa štampanjem knjiga izvan Bosne, a baš se tada osjećala potreba knjiga više nego igda prije. To je i potaklo Ivana Franju Jukića (1818. - 1857.), da se počeo ozbiljno baviti idejom o osnutku bosanske štamparije. Ante Kaić, rodom Banjalučanin, učio je u Zagrebu još od godine 1844. u Gajevoj štampariji tipografski zanat. Kaić je bio bliži rođak Jukićev. 6. oktobra 1847. posla Jukić Frana Glavadanovića iz Fojnice u Zagreb, da izuči štamparski zanat, i dade mu dva pisma, jedno za Gaju, a drugo za Kaića. U prvom ga pismu preporučuje Gaju, da ga primi u svoju štampariju, a u drugom Kaiću, da ga odvede Gaju, pa ako ga on ne bi primio, da ga smjesti u kojoj drugoj zagrebačkoj štampariji. U pismu Kaiću pominje Jukić, i zašto šalje Glavadanovića, pa veli: "jer će nam s vremenom sličnih ljudih trebovati - budući da ćemo mi nastojati kupiti tiskarnicu, dok se još malo smirimo."¹² Kako je Glavadanović prošao u Zagrebu i što je bilo s njime, nije nam poznato.

Kad je g. 1850. došao u Bosnu carski serasker, poznati krvolok i poturica Omer-paša Latas, koji je Bosnu okupao krvlju sinova njenih, mislio je jadni Jukić kao i ostali kršćani, da su za siromašnu raju nastala povoljna vremena.¹³

Valjada je u toj misli i sastavio "Molbe i želje" kršćana u Bosni i predao ih 1. maja 1850. "Njegovu Veličanstvu sretno vladajućem sultanu Abdul Medžidu", a kasnije ih je i štampao. 14. točka traži, da se o zemaljskom trošku zavede štamparija u Bosni,¹⁴ a u objašnjenju ovih "Molba i želja" piše: "Da je potrebna štamparnica svakomu narodu, od toga netreba ni sumnjati, ako hoće upraviteljstvo da napredujemo."¹⁵ Želje i molbe bosanskih kršćana ostadoše za ono vrijeme glas onoga, što vapi u pustinji, a uza to su još i krivo shvaćene u Carigradu. Dr. Jelenić drži, da je Jukić radi njih bio okrunjen vijencem mučeničkim.¹⁶

I časno redodržavništvo bosanskih franjevaca tražilo je preko bosanskog valije od Visoke Porte u Carigradu, da se u Bosni zavede štamparija. Molbu je predao tadašnji provincijal fra Andrija Kujundžić Huršid-paši dana 20. jula 1853., da je otpremi u Carigrad. "Od velike bi koristi - piše redodržavništvo - za carstvo tursko bila jedna mala tiskarnica (typographia), koja bi se imala predati u ruke sveštenstva katoličkoga, koje vazda goji lojalnu simpatiju prema Visokoj Porti. Ovim načinom sveštenstvo katoličko: a) moglo bi izdavati po jedan list novinski i odbijati nepravedna nasrtanja novina izvanskih protiv Visokej Porti i njezin interes štititi. b) Knjige školske za mladež bosansku mogle bi se tiskati u Bosni po smislu i duhu za Visoku Portu probitačnome, niti bi se novci iz Bosne u inostrane države za knjige iznosili, kako se je to do sad od velike nužde činilo. c) Kad bi se ova osnova odobrila, bilo bi od potrebe, da Vali-paša pribavi jedan ferman od Visoke Porte, kano izključivu povelju, da nitko drugi u Bosni ne smije zavesti tiskarnu, van samo sveštenstvo katoličko, kome nadležati more pravo cenzure, a nadzirateljstvo samome Valii bosanskome."¹⁷ Kako se vidi molba je sastavljena strogo prema željama i težnjama Porte, jamačno zato, da bude prije uslišana.

Redodržavništvo je uzimalo knjige za pučke škole bosanske iz Hrvatske, a one već s jezične strane nijesu bile zgodne za bosanske škole, pa ga je zacijelo pored drugih nedostataka natjeralo i to na taj korak. Ni Huršid-pašu nije ni najmanje smetala ta lojalna molba, jer je bila u prilog osmanlijskim interesima, budući da su strane novine baš u ono doba napadale na Tursku. Huršid-paša je pregledao molbu bosanskog redodržavništva, nešto malo popravio i preko francuskog konzula Edwarda Wietta 22.

jula poslao redodržavništvu u Kreševu na potpis, a 26. istog mjeseca otpremio u Carigrad.¹⁸ U molbi je valjalo popraviti ovo : Iza riječi "mala tiskarnica" valjalo je nadodati "u jeziku bosniackome. Pridata u ruke sveštenstva katoličkoga tiskarnica ova, imala bi kao nasljedstvo istinite koristi, koje su dole napomenute . . . Ako bi što protiv praviteljstvu izdala, Vezir mogao bi nju odmah i bezposredstveno zatvoriti, a sveštenstvo katoličko koje bi svojom krivicom ovi zatvor zaslužilo, niti bi smjelo nikakvog povratka štete (turski : tahmin) od Porte tražiti."¹⁹

Glede ove štamparije bio je Kujundžić u sporazumu s fra Marijanom Šunjićem (1798. - 1860.), koji mu piše iz Zagreba : "Da bi Anto Kaić rado preuzeo izdanje novina i da bi srpska vlada dala badava slova latinska i srpska . . . Tim bi se, veli, naš narod razvio. Za tiskarnu, za koju bi se u Zagrebu pripreme činile, mogao bi služiti jedan kat naše residencije u Sarajevu."²⁰

I ako je Huršid-paša najtoplije preporučio molbu redodržavništva, Porta je nije riješila, jer je u ono doba imala kudikamo prečeg posla. Ove je godine (1853.) Turska ratovala s Rusijom, pa je kod Sinope izgubila svu svoju flotu.

Nakon mira u Parizu izda sultan Abdul-Medžid 1856. poznati Hatihumajun,²¹ kojim se nastoje zadovoljiti želje i molbe bosanskih kršćana od god. 1850. Sad se pouzdano moglo nadati, da će u najskorije vrijeme otpočeti rad i štamparija u Bosni.

U toj je nadi zacijelo i došao u Sarajevo Ante Kaić,²² da osnuje štampariju. U posljednjem poznatom pismu Jukićevu, što ga je pisao iz Đakova 25. marta 1857. fra Grgi Martiću, čitamo među ostalim ovo: "Nadam se, da će tamo oko Uskrsa prispiti moj rodjak Anto Kaić iz Zagreba ujime tiskarnice, molim Te budi mu na ruci nećemoli i mi tu sreću doživiti, da imadnemo bosansku tiskarnicu."²³

Kaić je na putu iz Zagreba u Sarajevo pošao i biskupu Šunjiću na Brestovsko, s kojim se poznavao još iz Zagreba. Šunjić ga preporučio osobitim pismom od 24. aprila Martiću pišući mu ovo : "Što smo od mlogo vrmena želili za napridak i razvijanje duhovno našega naroda, alli porad teški zaprika dosad niesmo mogli stignut to to nam se sad pruža liepa prigoda za privest u dillo to jest za zavest jedan put knjižnu tiskarnicu u Bosni. Etto polazi k Vami naš Versni domorodac Anto Kaić, pun i dobre volje i

podobnosti za taj poso samo ako mu mi budemo svojski na ruku. Ja znam, da je taj blagodarni poso i Vami jednako kao i Meni na Serdcu. Zato suvišnje bi bilo s mlogim ga ričma priporučivat. Želim dakle, da u zdogovoru s našim Visokim prijateljima ustanovite način i sva srestva pritrirate s kojim bi najlakše i najpodobnije mogli taj zavod ustanoviti. Gledajte, da se molbenica u turski jezik liepo sastavi, i od Plehaićakah prigleda, koja se u to ime ima predati Veziru i Megisu."²⁴

Kaić je uistinu došao u Sarajevo potkraj aprila. Evo što o njegovu dolasku pripovijeda fra Grgo Martić : "G. Anto Kaić rodom iz Banjeluke otišavši u svojoj mladosti iz svoga otečestva nastani se u Zagrebu - tude u Gajevoj Tiskarni izuču zanat tiskanja iliti štampanja, o komu je radio već trinajest punih godinah. Uputivši se savršeno u ovoj umjetnosti i stekavši kapitala toliko, da se je našao u stanju moći o sobstvenom trošku jednu Tiskarnu otvoriti i raditi, zaželi suviše da s tom svojom umjetnostju svomu biednom rodu i otačbini koristan bude - odluči dopuštenje od Porte potražiti - uputi se i ovih danah prispie ovamo s osobitom preporukom Prisv. g. Biskupa našeg fra Mariana - kako u ostalim dužnostima tako i u ovoj ja sam pomnju uložio, i njega svagdi i njegovu čestitu namieru predstavio, i kod Visokog Praviteljstva perve korake s' dobrim uspiehom učinio tako da se jur nemožemo sumnjati da se neće naskoro od Visokog Devleta njegovu zahtievanju podpuno zadovoljiti."²⁵

Kako se po ovom Martićevu pričanju vidi, učinjeno je sve što se moglo učiniti, ali je sve bilo i - uzalud. Kaićeva štamparija nije nikad proradila u Sarajevu . . . Što je smetalo njegovoj molbi, da je ostala neriješena, ne zna se. Je li i tomu kriv orijentalni javašluk, ili je Porta u tome pothvatu nazirala tragove panslavizma?

No bosanski su se kršćani još uvijek nadali osnutku štamparije. To nam svjedoči i dopis u Katoličkom Listu od 1858., u kome se dopisnik tuži na nestašicu i silnu nepraktičnost školskih knjiga u Bosni, te piše, da neki rodoljupci rade o osnutku štamparije, da se na taj način ukloni to zlo.²⁶ Sedam godina iza toga (1865.) izda Martić propise za sarajevsku školu, a u XII. točki veli : "Naukovne knjige, dok se naš puk ne providi svojim posebnim, nek budu iste one, što su u carstvu austrijanskom propisane za pučke hrvatske škole."²⁷ Kako se po tom vidi, Martić se još uvijek nada bosanskoj štampariji. U tome se nije ni prevario.

Pečatnja I. K. Soprona i vilajetska štamparija u Sarajevu

Kako vidjesmo, dva se decenija nastojalo, da se u Bosni zavede štamparija. Moljakalo se stambulskog sultana i valiju sarajevskog. Sve molbe ostadoše jalove. I premda se nije udovoljilo moliteljima, ipak se ostvarilo ono, za čim su išli bosanski fratri, njihovo starješinstvo i Ante Kaić. God. 1866. proradila je štamparija u Sarajevu. Kao prvi njezin plod izađe pjesma posvećena valiji bosanskomu Topal-Osman-paši (1860. - 1869.),²⁸ koji je poslije Gazi-Husref-bega (1521. - 1540.)²⁹ najviše dobra učinio jadnoj i čemernoj Bosni. Topal-Osman-pašino vezirovanje u Bosni zlatno je doba u njenoj prošlosti. Za njegove vlade nikoše mnoge kulturne ustanove, među kojima vidimo i štampariju, koja je kratko vrijeme privatno poduzeće, a onda prijeđe u državne ruke.

Prvi broj "Bosanskog Vjestnika" od 7. aprila 1866. piše: "Pre neki dan započe nova ustanovljena pečatnja naša svoj rad. Ovo posebi privatno preduzeće uživa utoliko potporu od strane vlade, da je bar početak njen u materijalnom obziru obezbeđen. Pečatnja je ova ustrojena, da će moći kako sa kirilicom i latinicom, tako i turskim, grčkim i evrejskim pečatiti. Vlastnik, želeći da radnja njegova što uspješnija bude, namjerava razna djela o svom trošku ili u ovdašnjoj iliti zemunskoj svojoj pečetnji da izdaje, i ista po mogućnosti nagrađuje, a vlada naprotiv prineće znamenite žrtve, da školsko učenje bolje unapredi, te će štampati o svom trošku sve potrebne školske knjige za učenike bez razlike vjeroispovjedi. Kao prvenac iste pečatnje izašla je pjesma posvećena Njegovoj Preuzvišenosti Veziru bosanskom Osman Šerif Paši, koju ovde u originalu našim čitaocima saopštavamo i koja je pečitana na osobnom listu s kirilicom i latinicom i na turskom jeziku."³⁰

Prema par. 9. ustavnog zakona vilajeta bosanskog vilajet treba da ima svoju štampariju, jer se ovim paragrafom određuje, da njena uprava potpada pod mektupčiju (direktor vilajetske kancelarije). Ovaj je paragraf zacijelo dosta pomogao, te je Osman-paša pozvao iz Zemuna štampara Ignjata Soprona,³¹ da otvori štampariju u Sarajevu. Sopron se odazvao pozivu, došao je u Sarajevo i otvorio filijalu svoje

zemunske štamparije. Prije nego je on došao u Sarajevo s potrebnim spravama i slovima, vlada je iznajmila zgradu u Dugom sokaku, gdje je danas okružna medresa, i preuredila je za štampariju!

Kada je Sopron došao s potrebnim materijalom u Sarajevo i našao ondje priredenu zgradu, počeo uređivati štampariju. Pokojni mi je Aleksa Popović Sarajlija pripovijedao jednom zgodom, da je Sopron donio sa sobom 8000 oka različitih slova. Sa Sopronom je došao i Ilija Tomić, slugar iz Beograda. Dok je Sopron s Tomićem uređivao štampariju, zauzimanjem Topal-Osman-paše pribavljena su iz Carigrada turska slova,³² uz koja dođe i Kadri efendija, rođeni Carigradlija, kao glavni slugar za turski.

Početak aprila počela je štamparija raditi. Kod glavnog turskog slugara Kadri efendije stupi Ahmed Zildžić kao praktikant, a kod Ilije Tomića, slugara za ćirilicu i latinicu, stupiše kao praktikanti svršeni učenici sarajevske srpske realke: Jovo Petrović, Stevo Stojanović i Risto Čajkanović.

Štamparija počeo izdavati list, koji se zvao "Bosanski Vjestnik". Prvi broj toga lista izašao je 7. aprila 1866. Ispod natipsa čitamo: "Bosanski Vjestnik" izlazi svakog Četvrtka.

Cijena mu je na cijelu godinu 60 groša turskih van poštarine. Poštanska taksa u ovom vilajetu iznosi za cjelu godinu 8 groša. Predbrojnicima u Austriji ili Srbiji stane ovaj list 8 for. u banknotama zajedno s poštarinom, no bez štampla.

Preptlatu prima Sopronova Pečatnja u Sarajevu za svu Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju. Za Bugarsku, Vlašku i Austrijsku carevinu: Sopronova Pečatnja u Zemunu. Za Srbiju: knjižara gg. Velimira Valožića i A. Dobrovojevića. Oglasi primaju se i na turskom jeziku po groš od stubnog reda."

"B. V." izlazio je na osam strana. Format je 25 x 34 cm. Na svakoj su strani po tri stupca. Zadnji redak glasi: "Izdaje i uređuje Sopronova Pečatnja u Sarajevu." Urednik lista bio je Miloš Mandić, o kome ćemo niže govoriti. Od 5. broja izlazi list subotom, jer je pošta iz Sarajeva išla nedjeljom. U istom broju stoji, da su 2., 3. i 4. broj, što su bili poslani u austrijske zemlje, povraćeni, jer je po tadašnjim poštanskim propisima u Austriji svaki izvanji list morao imati dopuštenje, da može ulaziti u te zemlje.

Upravi nije bila poznata ta odredba, pa čim je za nju saznala, obratila se molbom za to dopuštenje.

"Bosanski Vjestnik" bio je politički i poučno-zabavan list. Donosio je u općenim pregledima i u osobitim dopisima domaće i strane događaje i vijesti, objavljuvao i osvjetljavao zakone i službene uredbe, članke o trgovini, vijesti s burze. Uza to je donosio izvješća o stanju mjesnih trgova. Donosio je i pripovijetke, pjesme, historičke, prirodoslovne i pedagoškijske članke, te vijesti o školama i t. d.

List je imao ove rubrike: uvodni članak, domaće i strane vijesti, dopisi, nova pošta, poučna zabava i smješice. Znamenitiji članci jesu: Ustavni zakon vilajeta bosanskog; O glagolskoj azbuci; Kako je od Austrije oteta Šlezija; Bitka kod Kraljevgraca; Nikola Šubić Zrinski; Kupanje hladnom vodom itd. Petranović je objelodanio više narodnih pjesama, pa su se o ove brojeve jagmili i Muslimani i Jevreji, čak i oni, koji nijesu znali čitati.³³ U trećem broju izašao je i poziv na pretplatu Petranovićevih pjesama i kratak prikaz, u kome se pored ostalog veli, da su pjesme sabrane u Sarajevu, te će tu i izaći, da je ovo prva zbirka narodnih pjesama, koje će biti štampane u istom mjestu, gdje su i sabrane.

U 19. broju ima opet vijest o junačkim narodnim pjesmama, što ih je sabrao Petranović, a veli se, da će izaći u Beogradu. Znamo, da su obje zbirke izašle pod srpskim imenom, a u ovom se listu pišu pod bosanskim.

"B. V."³⁴ izlazio je do 24. septembra 1866. Svega je izašlo 25 brojeva na 200 strana. Izašla su i dva vanredna lista (posebna izdanja), i to 6. junija i 26. julija. Prvi vanredni list donosi objavu rata Austrije Pruskoj i Italiji, a drugi poraz kod Kraljevgraca. U redovnim brojevima pisalo se mnogo o tom ratu. Kako su mi pripovijedali mnogi stari ljudi, koji su u ono doba živjeli, čitale su se te vijesti po Bosni s osobitim interesom. Pravoslavni i još više muslimani veselili su se pruskomu napretku.

Sve brojeve lista imam u svojoj knjižnici.

"Bos. Vjestnik" presta izlaziti 24. septembra, jer i Sopronova "Pečatnja" presta onih dana kao privatno poduzeće i prijede u državne ruke. Sopron proda svoju štampariju vilajetskoj vladi i povrati se u Zemun. Upravo valja požaliti, što je taj list bio kratka života, jer, da je kojom srećom izlazio do okupacije, služio bi nam kao izvor, s

pomoću koga bismo mogli osvjetliti mnogu tamnu stranu bosanske povijesti onih burnih godina.³⁵

U Sopronovoj "Pečatnji" izašla je knjižica "Naravoučenje", koja je prikazana u 19. broju "B. V." od 13. augusta.

S promjenom vlasnika promijeni se i ime štamparije. Odsad se ona zove: Vilajetska štamparija.³⁶ Vilajetska vlada izradila je i pravila za tu štampariju, koja su bila sasvim nedostatna, pa je nakon kratka vremena izašla dopuna njihova.³⁷ Po toj dopuni potpada štamparija pod nadzor upravnog vijeća (medžlisi idare), a uredništvo službenih novina pod direktora vilajetske kancelarije (mektupči). Financijalno je podređena neposredno pod defterdara (šef financija). Štamparija ima svoga direktora, dva slagara: turskog i srpskog. Srpski slagar ima tri a turski jednog druga. Po rečenoj dopuni pripada u personal štamparije i urednik službenog lista, te prevodilac i raznosilac lista. Štamparija ima 2000 groša paušala. Interesantno je, da svaki namještenik u štampariji, koji ima preko 300 groša mjesečne plaće, mora biti pretplatnik službenog lista. Ostale točke dopune govore o knjigovodstvu i drugim sitnicama.

Prvi direktor vilajetske štamparije bio je Davič Hajim. On dode iz Beograda na poziv Osman-pašin. Imao je 2000 groša mjesečne plate. Za Hajimova direktorovanja štamparija je lijepo napredovala kao i za njegova nasljednika Mehmed Šakrif Kurtčehajića. Za ovo se vrijeme (1866. - 1872.) najviše i radilo u njoj. Hajim je uzeo siromašna Jevreja Salomona Papu iz Sarajeva i sam ga poučavao u slagarskom zanatu. Sad je štamparija mogla izrađivati i jevrejske knjige.

U maju 1869. dignut bi s valijske stolice Osman-paša, a kratko vrijeme iza njega ode i Davič Hajim u Beograd, odakle je i došao. Safvet-paša, novi valija na Bosni, imenova novinara Kurtčehajića direktorom štamparije, a ovaj osta na tome mjestu sve do svoje smrti (1872.). Iza smrti Kurtčehajićeve poče i štamparija propadati, jer se njeni direktori nijesu ni najmanje razumjeli u taj posao. Služba im je u štampariji sporedna, a vršili su je samo zato, da uza svoju plaću beru još po 2000 groša mjesečno, ili samo zato, da se broje među

činovnike, što se u ono doba držalo osobitom čašću.

Direktori ovoga kova bili su: Halil Rifat beg, Mehmed Akif, pašin muhurdar, Javer ef. Baruch, koji se ogriješio o službene dužnosti, pa je bio otpušten, a njega zamijeni Seid Šehamuddin ef. Posljednji direktor bio je slugar Kadri ef., a imenova ga posljednji carsko-turski namjesnik Mazhar paša 1877. Kad je Kadri ef. primio štampariju, bijaše ona na rubu propasti. On je preuredi i podiže na onaj stepen, na kom je bila, kad je njome upravljao Hajim. U ovakovu stanju zateče je i okupacija. Austro-ugarske čete uđu 19. augusta 1878. u Sarajevo, general Filipović pozva 23. istog mjeseca Kadri efendiju i naloži mu, da štampariju sa svim inventarom preda za to određenu c. kr. činovniku, a on to učini još istog dana. S ovim danom završi štamparija kao vilajetska i nastavi svoj život pod imenom zemaljske štamparije, Kadri efendija ode u Carigrad, odakle je bio i došao.

Osim gore spomenutih slagara radili su u ovoj štampariji kao litograf Behremaga, kao mašinisti Ibrahim aga, Teodorik i Karolini, a kao slagari: Arso, Franjo, Avram, Eskinaze, Solomun Papo, Ali efendija i po više šegrta. Nekim od tih radnika ne znam prezimena, jer sam svoje podatke crpao iz službenog kalendara "Salnamei Bosna".³⁸

Dok je štamparija bila još Sopronovo vlasništvo, počeo je u njoj izlaziti službeni list bosanske vlade pod natpisom "Bosna". O tom listu piše "Bos. Vjestnik" u 7. broju (str. 51.) ovo: "Pre neki dan izišao je prvi list zvaničnih novina ovoga vilajeta pod imenom "Bosna". Ovaj list pečatan je na turskom i bosanskom jeziku i izlaziće svakog Ponedjeljnika jedanput. Godišnja mu je cijena četrdeset groša. Po carskoj naredbi treba u svakom vilajetu, koji je god organizovan po ustanovnom zakonu vilajetskom, da izlaze zvanične novine na turskom i odnosno zemaljskom jeziku. Tako izlaze još od lane u Ruščuku tursko - bugarske novine "Dunav" za bugarski vilajet, i sada eto ima bosanska vlada takav svoj organ, koji ima, kao što čujemo, do hiljadu tristo predbrojnika. Ovaki broj čitalaca teško da će koji od jugoslavenskih listova imati. O sadržaju tih novina nejma se šta reći. Zvanične novine kao praviteljstveni organi, imaju manje više svuda, jednaki zadatak, i bivaju tome shodno uređivane. Ovaj prvi broj "Bosne" počinje sa člankom, za koji bi rekli, da

je neki program, makar da ne izražava ono, što bi po našem pojmu novinarski program bilo. Za zvanične novine nije ni od potrebe program; jer takav list po svojoj prirodi jedino je praviteljstveni organ, koji vladi za obnarodovanje zakona, uredbi i pr. služi, i koji daje upustvija nižim vlastima, i pojedinim činovnicima. Zvanične novine razdjeljuju svoj sadržaj doduše na dva djela, na zvanični i ne zvanični. Ovaj posljednji saobštava obično onakove iste vjesti, koje i drugi listovi saobštavaju, ali to biva samo u toliko, u koliko to vlada za probitačno nalazi, da pokaže, kako ona o takovim stvarima misli. Drugi i treći članak naših zvaničnih novina pečatani su pod imenom "pozdrava", od kojih je prvi g. vilajetski kajmak Munib efendija, a drugi g. načelnik pravosuda Čanil efendija napisao. I g. mestni hodža Mehmed Emin efendija pozdravio je izlazak toga lista sa nekim stihovima."

Prvi broj "Bosne" izašao je u ponedjeljak 16.(28) maja 1866. (13. muharrema 1283. po Hidžretu). S lijeve i desne strane natpisa stoji ovo: "Ove novine izlaze u nedelji dana jedanput i staju godišnje četrdeset groša, na šest mjeseci trideset groša, na tri mjeseca dvadest gr., a jedan broj groš poštarine."³⁹

Predplata prima se u ovoj vilajetskoj pečatnji. Naučne i druge obšte poležne članke za pečatnje u ovom listu primaju se rado.

Predplatnici van Sarajeva imaju još i poštansku taksu platiti.

Rukopisi se ne vraćaju."

Kasnije bila je pretplata na godinu 60, na 6 mjeseci 35, a na 3 mjeseca 20 groša, izvan poštarine. Jedan broj 60 para. Posljednje godine plaćalo se za godinu 65 groša kaime, a za pola godine 36. gr. kaime. Poštanska je taksa iznosila godišnje 13, a za 6 mjeseci 7 groša. Jedan se broj plaćao kao i prije.

Otkako je ova štamparija prešla u vlasništvo vilajetske vlade, posljedni redak "Bosne" s malim izuzetkom glasi: "Vilajetska štamparija u Sarajevu." Format prvih 17 brojeva bio je oko 29 x 43 cm., onda do 616. broja 35 do 37 x 48 do 53 cm., a u posljednjih 16 brojeva 25 x 35 cm.

U brojevima XI. i XII. tečaja stoji ispod natpisa "Bosna" ovako: "List za vilajetske poslove vjesti i javne koristi, izlazi jedanput u sedmici."

Od 1. do 615. broja štampane su vanjske dvije strane ćirilicom, a unutrašnje turski;

hrvatski je tekst od riječi do riječi prijevod turskoga. Od 28. marta do 18. jula izlazi "Bosna" četvrtkom kao poluzvaničan vilajetski list na osam strana, i to: dva vanjska lista, a dva unutrašnja turski. Posljednji broj, što ga je izdala vilajetska vlada, izašao je 18. jula 1878. (7. redžeba 1285.).

Dne 13. jula 1878. potpisana su akta berlinskog kongresa, a njihov 25. članak odluči i sudbinu Herceg-Bosne.⁴⁰ Ta se vijest brzo pronese Sarajevom i cijelom zemljom. Svijet se radi toga uskomešao, a posljednji broj "Bosne" donosi na uvodnom mjestu članak, koji miri svjetinu.

Kad su početkom augusta austro-ugarske čete prešle granicu Herceg-Bosne, latiše se muslimani oružja, a u Sarajevu se uredi Narodna Vlada, koja izda i jedan broj "Bosne" javljajući, da je taslidžanski muftija, vođa ustaša, potjerao neprijatelja iz doline rijeke Spreče. Pored najbolje volje ne dođoh dosad do ovog broja, pa ovo navodim po pripovijedanju Muhamed ef Kadića. No svakako je ovaj broj izašao u vrijeme od 8. - 17. augusta.

Sadržaj je lista, kako je već spomenuto, sasvim služben, pa je zališno o tom i govoriti. Spomenut ću samo to, da u ovom listu ima i takovih stvari, koje ne bi bile na odmet historiografu.

Jezik je vrlo lijep, a naročito kad uzmemo u obzir tadašnje naše novine. Sve štampane stvari ćirilicom, što izadoše u ovoj štampariji, pisane su Vukovim pravopisom, koji u ono doba nije bio službeni pravopis za Srbiju, ali je zaveden iza osnutka Sopronove Pečatnje.

Redakcija je bila pod nadzorom direktora vilajetske kancelarije. Njemu su podređeni urednik, prevoditelj i druga lica, koja su bila zaposlena u redakciji. Ni na jednom broju nije potpisan urednik, ali po "Salnami" možemo ustanoviti urednike. Prvi urednik bio je Mustafa Refet ef. Imanović.⁴¹ Kako vidimo po bilješci u 135. broju "Bosne" od 11. januara 1868., zahvalio se on na toj časti, a redakciju je primio Mehmed Šakir Kurtćehajić, koji osta urednikom sve do svoje smrti. Poslije Kurtćehajića bili su urednici: Salih ef. Biogradlija, Javer Baruch i njegov pomoćnik Nuruddin ef. Kurtćehajić, i napokon negdašnji slagar Kadri efendija.

Kako se vidi, glavni su se urednici mijenjali, a prevodilac je bio od prvog do zadnjeg boja

Miloš Mandić,⁴² bivši urednik Bos. Vjestnika. Od zgrade do zgrade pomagao mu je Nikola Kraljević, a možda i Jovo Džinić.⁴³

Dulšen Saraj. - Sarajevski Cvjetnik. Ovako se zvao list, što ga je s dopuštenjem Topal-Osman-paše pokrenuo i nešto preko tri i po godine izdavao i uređivao Mehmed Šakir Kurtćehajić. Srpske su novine onda često udarale na bosanske muslimane i tadašnju tursku upravu, Kurtćehajić je pak pokrenuo ovaj list, da odbija laži i klevete tih listova.

Mehmed Šakir rodio se god. 1844. u varošici Bijelo Polje (Akova) u novopazarskom sandžaku, koji je odvajkada pripadao bosanskom vilajetu. Njegov otac Mehmed Emin bio je po zvanju kadija (šerijatski sudac) i službovao je u više mjesta bosanskog vilajeta. Sve nauke svršio je Mehmed Šakir u Bosni, a najviše je učio kod svojega oca. Poletnu duhu, kakav je bio Mehmed Šakir, i tolika je obrazovanost bila dovoljna, da zadivi i visoko obrazovane glave, da pokaže, što može učiniti darovit mladić i bez srednjih i visokih škola, ako se darovitosti pridruže još volja i marljivost. Spomenuto je, da je bio urednik "Bosne" i direktor štamparije.⁴⁴ Uza to je bio član vilajetskog vijeća i načelnik grada Sarajeva. Sušica ga prisili, te napusti sve te poslove, obustavi svoj list i ode u julu 1872. u Beč, da potraži lijeka. Ali sve uzalud, jer u septembru iste godine ispusti plemenitu dušu u bečkoj klinici u 28. godini života.⁴⁵ Pokopan je na centralnom groblju, gdje su kasnije zakopavani vojnici islamske vjere.

Njegov je trajan spomenik "Sarajevski Cvjetnik". "Bosna" u 135. i 136. broju javlja, da je počeo izlaziti nov list pod gornjim natpisom, prikazuje prvi broj i prenosi uvodni članak. Prvi broj "Sar. Cvjetnika" izišao je 26. decembra 1868. (24. ramazana 1285.). Ispod natpsa stoji ovo: "Izlazi po jedanput u sedmici i to svake Subote u Sarajevu centralnom mjestu vilajeta bosanskoga, u vilajetskoj štampariji.

Cijena mu je za godinu dana 50 groša, za šest mjeseci 25 groša, jedan list 1 groš: za predbrojnik vilajetskoga zvaničnoga lista, staje ovaj list za godinu 30 groša, a za po godine 15 groša van poštarine. Dopisi se primaju na svijem evropskijem jezicima, ako se s podpisom dostavljaju. Za oglase, koji će se u prvi stup stavljati, naplaćivaće se po pet, a za one, koji će se u posljednji stup stavljati, naplaćivaće se po dva groša od svake vrste. Oglasi za javnu potrebu neće se naplaćivati."

Posljedni redak, kao i kod "Bosne", glasi: "Vilajetska štamparija u Sarajevu", dok u istom retku turskog teksta stoji mjesto imena štamparije: "Mehmed Šakir", ime vlasnika i urednika.

"Saraj. Cvjetnik" izlazio je kao i "Bosna" na četiri strane; dvije vanjske štampane su ćirilicom, a unutrašnje turski. Na svakoj su strani po četiri stupca kao i kod "Bosne", dok je izlazila u ovom formatu. Format je 52 x 37 cm. Svaka se nova godina počinje prvim brojem. Godina izlaska označena je rimskim brojkama. Brojevi "Bosne" označivani su rednim brojevima sve do 615. broja.

Posljednji broj ovog lista izašao je 1. jula 1872.

Kako se vidi, "Saraj. Cvjetnik" bio je spoljašnošću sličan "Bosni", no sadržajem se od nje posve razlikovao. Politički, ekonomski i poučni članci, što ih je pisao Kurtćehajić, posve su originalni, Kurtćehajić je bio samouk, pa sve, što je pisao, pisao je na svoju ruku. Kako je bio vrlo razborit i trijezan čovjek, svojim je pisanjem zadivio učene ljude u tadašnjoj osmanlijskoj državi. "Cvjetnik" je imao preko 2000 pretplatnika od kojih bilo ih je nešto preko 1000 u samom Carigradu. Mnogo se čitao i po Bosni. Kurtćehajićeve uvodni članci bili su isprva blagi i poučni. Kasnije je pisao sve oštrije i oštrije, kritikovao upravu, upućivao je na panslavizam prikazujući ga kao veliku pogibao po osmanlijsku carevinu.

Pisao je čistim narodnim jezikom, a za turski jezik veli dr. Bašagić da je bio uza svu jednostavnost jedar i klasičan; zato je i svratio na se pažljivost dipomata i literata u Turskoj. Ovo nam potvrđuje i kratko pismo, što ga je kao odgovor napisao 29. zalhidžeta 1285. (30. III. 1869.) Rešad-begu, koji mu je stavio nekoliko pitanja glede obrazovanosti i dobi, jer nitko u Carigradu nije vjerovao, da mlad Bošnjak bez visoke obrazovanosti znade onako pametno pisati i vješto perom baratati. Dio toga pisma⁴⁶ donosim ovdje po prijevodu dra. Bašagića:

"Primio sam Vaše patriotsko pismo. Pitate me: za godine - jesam li izvan Bosne nauke slušao, ili nijesam - jesam li putovao po Evropi, ili nijesam - i jesam li imao prilike naučiti koji evropski jezik, ili nijesam? - Drage volje sve ću Vam reći:

Ja sam u dvadest trećoj godini. Što sam mogao naučiti? Otac me donekle podučio u

osnovnim znanostima. U našim krajevima nema škola, gdje se predaju više znanosti, da se u ovim godinama izobrazim kao jedan evropski mladić. Čitajući lijepe knjige domogao sam se opet ovdje osmanlijskog jezika i stila, da nešto umijem napisati. Preko bosanske granice nijesam prelazio. Obnašao sam jednu - dvije državne službe u jedan - dva grada.

Moja je najviša želja da odem u Evropu. Budući da je u našim krajevima nauka sasvim zanemarena, a u Evropi - ne znam: je li to prirođeno svojstvo naroda, što li? - naprotiv mnogo se goji i njeguje. Želja me vukla - makar bilo i sramota - da se barem u tuđoj zemlji na tuđem jeziku izobrazim kao čovjek. To mi nije u dio palo s dva razloga, i to: što imam ženu, a nemam najprečeg sredstva, koje vodi do ljudske sreće, naime oskudijevam s novcem, a to mi dvoje pravi zapreke.

Od ostalih želja nije mi bila mnogo manja želja, da naučim francuski jezik, kojim se na Zapadu najviše govori. I to da naučim, nesmiljeni zulumčar, to jest "neimanje" nije mi dalo prilike. Samo slovenski znam, jer se ovdje najviše govori tijekom jezika".⁴⁷

Vijest o njegovoj smrti duboko je potresla sve one, koji su ga lično ili po radu poznavali. Ovo nam svjedoči ova predaja: Dru. Bašagiću pripovijedao je njegov otac, da mu je naš zemljak i veliki osmanlijski književnik Arif Hikmet beg Stočević kazivao, kad je došao brzojav u redakciju "Ibreta"⁴⁸, da su Zija paša, Kemal beg, Suavija i on plakali kao djeca, i da ih je gubitak Mehmed Šakira više potresao nego gubitak Beograda.⁴⁹

Eto, takav je čovjek bio direktor vilajetske štamparije, urednik "Bosne" i vlasnik i urednik "Sarajevskog Cvjetnika".

Muhamed ef. Kadić ima i sve brojeve "Cvjetnika".

Uza spomenute listove štampale su se u ovoj štampariji različne tiskanice. Pored toga izašao je lijep broj turskih, hrvatskih i srpskih knjiga, većinom o državnom trošku. Turske knjige ne ću ovdje nabrajati. Ostavljam to orijentalistu. Ovdje donosim popis knjiga, koje su izašle u ovoj štampariji, ali ne jamčim, da je potpun, jer sam uvjeren u tom, da mi je gdjekoja izmakla pored najbolje pažnje. Uz knjige navodim i pisce, ako

im ime nije na knjizi naznačeno, a pored toga naznačio sam i literaturu, koja govori o njima i knjigama, ili samo ono, što je meni o njima poznato.

Bibliografija.

1.) Naravoučenije o čoveku i njegovim dužnostima. Preveo s grčkog Geogrije S. Jovanović. U Sarajevu 1866. Pečatnjom I. K. Soprona 8° str. 79.

Ovo je djelce posvećeno bosanskom valiji Osman-Šerif-paši, "velehvalnom pokrovitelju prosvjete".

Kratak prikaz u "Bosanskom Vjestniku", broj 19., str. 152.

Jedan primjerak ima učiteljska knjižnica srpske škole u Sarajevu.⁵⁰

2.) Bukvar za osnovne škole u vilajetu bosanskom. U Sarajevu, u vilajetskoj štampariji 1867. 10.5 x 14.7, str. 30.

Sastavio Miloš Mandić.⁵¹

Primjerak u mojoj biblioteci.

Kratak prikaz u 65. broju "Bosne" i u "Vili" od 1868., str. 456.

Ovo je prvi srpski bukvar štampan novim pravopisom poslije Vukova "Novog srpskog bukvara", što je izašao u drugoj knjizi "Danice" i kao separatan otisak (Beč 1827.). Prvi bukvar novim pravopisom izašao je u Beogradu mjeseca aprila 1869.

3.) Srpske narodne pjesme iz Bosne. (Ženske). Skupio ih i na svijet izdao Jeromah Bogoljub Petranović, učitelj. Knjiga prva. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1867. 8°, str. XXIII + 359.⁵²

Opširnije je o toj zbirci pisao Josip Milaković u djelu "Bibliografija hrvatske i srpske narodne pjesme". Sarajevo 1919., str. 241. - 244. Vidi i "Bos. Vjestnik", str. 24., 32. i 40.

4.) Kratka sveštena istorija za osnovne škole u vilajetu bosanskom. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1868., str. 42, mala 8°

5.) Prva čitanka za osnovne škole u vilajetu bosanskom. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1868, str. 130, mala 8°.

Bos. herc. institut za znastveno proučavanje Balkana u Sarajevu ima po jedan primjerak svake od te dvije knjige.

6.) Prva znanja. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1868., mala 8°.

Sve tri knjige sastavio je Miloš Mandić.

7.) Kratka zemljopisna početnica s dodatkom o Bosni. Za niže učione uređena po F. Ž. F. U Vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1869. 8°, 1 l. i 46. str.

Ovo je djelce posvećeno Osman-paši ovim riječima: "Preuzvišeni i čestiti gospodaru! Vašega preuzvišenog gospodstva dobroti najviše moramo blagodariti, da smo Njegovog Veličanstva sjajnog cara Abdul Aziz Kahna pomoć dobili, da možemo podignuti i otvoriti učionu za rimokatoličku mladež u Sarajevu. Ovu našu blagodarnost živo želili bi nezaboravnim znakom Vašoj Preuzvišenosti posvedočiti, zato se ja u ime mladeži ovaj mali darak, koji je njezinoj nauci namjenjen, spomeni Vaše Preuzvišenosti najpokornije posvetiti, i pod pokroviteljstvo Vašega Gospodstva podnieti usudjujem.

U najdubljoj odanosti.

Vašega Preuzvišenoga Gospodstva
najpozniji sluga
Franjo Ž. Franjković⁵³

Primjerak, što sam ga imao pri ruci, nahodi se u knjižnici franj. samostana u Tolisi.

Referat o toj knjižici napisao je Stojan Novaković u "Mladoj Srbadiji", br. 2. za 1870.

8.) Bukvar s napomenkom članakah nauka vjere za katoličku mladež u Bosni. U Sarajevu u vilajetskoj tiskarnici 1869. Mala 8°, str. 42.⁵⁴

Djelo je carskim troškom pritiskano i narodnim učilištima podareno blagovoljenjem Preuzvišenoga Gospodara Saffet - paše upravitelja bosanskog vilajeta".

Primjerak u knjižnici franjevačkog manastira na Plehanu.

9.) Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu godinu 1868. Uredio i izdao Jovan R. Džinić.⁵⁵ U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji. 8°, str. 50. Primjerak u mojoj biblioteci.

10.) Zakon (nizam). Osim duhana, svile, zejtina i maslina desetinski prihoda, varidata koji će se prodavati po ovome ima se od sad izvršivati. - Pismo velikoga vezira vladi vilajeta bosanskoga. - Upustvo o naplaćivanju danka za krmke. 19 x 27, str. 11.

Zakon i pismo vel. vezira štampani su i turski.

Primjerak u arhivu zemaljskog muzeja u Sarajevu.

11.) Zakon o šumama. Zakon po kom se ima nabavljati materijal za carsku tersanu i tophanu. 19 x 27, str. 33.

Paralelno i turski tekst.

Primjerak imam u svojoj biblioteci, a ima ga i arhiv zem. muzeja.

12.) Zakon o nepokretnim imanjima stranih državljana u otomanskom carstvu od 12. džemazilahara 1285.

Zakon ima 5 paragrafa, a onda je štampana "Kopija ugovora, na koju će se poslanici stranih država potpisati".

Na kraju prijevoda stoji: Preštapano po treći put u državnoj štampariji u Carigradu 3. Džemazul-ahara 1285.", dok pod turskim tekstom ovoga nema, nego stoji, da je štampan u štampariji bosanskog vilajeta u Sarajevu. Godine nema. Velika 8⁰, 8 strana turskog teksta i 6 strana prijevoda.

Jedan primjerak ima profesorska knjižnica šerijatske sudačke škole u Sarajevu.

13.) Zakon o putovima i prelazima. Opšte uputstvo o načinu građenja putova i prelaza u carstvu otomanskom. U štampariji vilajeta bosanskoga 18. Redžepa 1286. (1869.) 19 x 27, str. 24

Nema osobita natpisnog lista.

Paralelno je tiskan i turski tekst.

Primjerak u mojoj biblioteci.

14.) Osnov zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu. 19. Safera 1286. (19. maja 1869.). In folio, 1 strana.

Paraleno i turski tekst.

Primjerak u mojoj biblioteci.

15.) Carski kazneni zakonik. Kopija hatihumajuna. Po nalogu njegove preuzvišenosti valiye vilajetskoga Safet-Paše preveli s originala: Hasan efendija Karabegović⁵⁶ i Nikola efendija Kraljević.⁵⁷ pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šaćir efendija urednik vilajetskih novina. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870. Vel. 8⁰, str. 77.

Bez natpisnog lista.

Primjerak u dra. Antuna Buljana, profesora velike gimnazije u Sarajevu.

16.) Carski kazneni zakonik. Kopija hatihumajuna. (Dalje sve kao pod brojem 15.).

U Sarajevu. U vilajetskoj Štampariji 1870. Vel. 8⁰, str. 77.

Primjerak u Prosvjetinoj biblioteci u Sarajevu. (Srpska Centralna Biblioteka).

17.) Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni. U Sarajevu. U Vilajetskoj Tiskarnici 1871. 16⁰, str. 24.

Na drugoj strani čitamo ovo: "Milostivom naredbom Njegove Preuzvišenosti Mušira Saffet-Paše Upravitelja Vilajeta Bosanskoga bezplatno pretiskano i podareno."

Knjižicu je u obliku katekizma sastavio fra Grgo Martić.

Primjerak u knjižnici franjevačke gimnazije u Visokom.

18.) Pismo došavše vladi vilajeta bosanskog od strane ministarstva za javne građevine, trgovinu i zemljodjelstvo pod datumom 24. Zilhidže 1288. (24. februara 1872.) 4⁰ str. 3. U bosansko-vilajetskoj štampariji 1872.

Primjerak u ahriivu zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Uporedo je štampan i turski tekst.

19.) Kavaidi Osmanije. Eseri Mehmed Fuad ve Ahmed Dževdet.

Ili

Pravila otomanskog jezika Mehmed Fuada i Ahmed Dževdeta. Iz turskoga jezika preveo a stranom preradio i korisni spisi nadopunio J. D. Vel. 8⁰, str. 248.

Na ovoj knjizi nije naznačena ni godina štampanja, ni mjesto, a ni štamparija, ali se pouzdano zna, da je štampana u ovoj štampariji.⁵⁸ Kako se po nekim dokumentima biskupskog arhiva u Mostaru vidi, izašla je ova knjiga troškom biskupa Kraljevića, velikog ljubitelja turskog jezika.⁵⁹ Predgovor pak odaje, da je ovo djelo sastavio Josip Dragomanović,⁶⁰ tadašnji dragoman c. k. austro-ugarskog konzulata u Mostaru. Predgovor je datiran "30. Serpnja 1870.", a knjiga je doštampana 1873. godine.

Primjerak u Bos.-herc. zavodu za proučavanje Balkana u Sarajevu.

20.) Naputak (talimat) Svima poštovanim civilnim činovnicima cijelog bosanskog vilajeta Mostar 24. i 6. oktobra 1291. (1875.). 4⁰, str. 5 + 5 turskog teksta.

Pod "Naputkom" potpisani su: Servez, predsjednik državnog velikog savjeta i Ahmed Hamdi, valiija i komandant bosanskog vilajeta. kom je Naputak štampan, nije označeno, ali u

ono doba nije postojala štamparija u Mostaru, u kojoj bi se moglo ovako šta štampati, jer pored hrvatskog teksta ima i turski, a za takav slog bila je jedina vilajetska štamparija u Sarajevu.

Primjerak u arhivu zemaljskog muzeja u Sarajevu.

21.) Carski ferman, koji je ovijeh dana o nekim popravkama izašao, i javno pročitan. 12. zilhidže 1292. In folio 2 lista.

12. zilhidža 1292. odgovara 29. prosincu 1875.

Primjerak u biblioteci zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Štamparija katoličkog poslanstva u Hercegovini

Više su puta pokušali bosanski franjevci, da zavedu književno društvo u svojoj domovini, kome bi bio cilj: "protiranje tminah neumitnosti iz ove nevoljne i od svakog zapušćene slavjanske države". No sva plemenita nastojanja njihova ostadoše bezuspješna. Ovomu neuspjehu nije bila kriva tadašnja turska uprava u Bosni, kojoj često rado pridajemo i svoje grijehe, nego bojazan redodržavništva pa nemar i nehaj starijih fratar, koji nijesu bili mlađima ono, što bijahu negda Filipović, Lastrić i drugi, za kojima su se mlađi povodili, a oni bi ih u svemu pomagali. Četrdesetih i pedesetih godina prošloga stoljeća osujetiše neki stariji fratri mnogi pothvat svoje mlađe braće, opojene Gajevim idejama. Jukićevo pisanje i mnoga njegova pisma govore o tome. Na jednom mjestu piše Jukić: "Vi me dobro znate, jer za svako moje rodoljubno poslovanje napojili ste me čašom čemera i pelina. - Ja za vas ovo nisam pisao, jer znam, da vam ugoditi nisam mogao: vi malo ili ništa ne štijete, pak opet sve znate! I budući da je vaš maksim "dolce far niente", to ja znam da bih vam onda najbolje ugodio kad, kao i vi, ništa dobra ne bi radio, a sve dobro zlobio".⁶¹

Pokraj godine 1840. radi Jukić s fra Bonom Perišićem (1813. - 1888.) oko osnutka književnog društva, koje se imalo zvati "Kolo Bosansko" s časopisom "Pčela". Jukićeva pisma iz ove i 1841. godine govore o uzaludom nastojanju.⁶² Iste sreće bijaše Jukić za ponovnog pokusa god. 1846.⁶³ i 1847., kad opet radi o osnutku društva pod istim imenom s časopisom "Svetogled Bosanski". Neuspjehu nije krivo ono, zbog čega je Jukić uzeo za moto pozivu⁶⁴ u društvo riječ sv. Augustina: "Non

quia difficilia sunt, non audemus, sed quia non audemus, difficilia sunt", što ih je uzeo i Gaj svojoj "Kratkoj osnovi horvatsko-slovenskog pravopisanja", nego časní defínitorij, koji ne htjede potvrditi pravila radi istom dovršene nesretne afere s biskupom Barišićem.⁶⁵ Kako se vidi iz poziva u društvo, Jukić je upravo fanatički obožavao prosvjetu kao i Dositije. Kad nije mogao zvesti književno društvo, počeo sam na svoju ruku izdavati časopis "Bosanski Prijatelj" od koga izadoše tri sveska (Zagreb 1850., 1851. i 1871.).

Jukićev epigon i učenik iz varcarske škole Anto Knežević (1836. - 1889.)⁶⁶ radio je kao profesor franjevačke gimnazije u Livnu (1861. - 1863.), da osnuje geografsko-historijsko društvo, izradi pravila⁶⁷ i zbog slaba odziva doživi isto, što i njegov meštar Jukić. Rezultat je Kneževićeva pokusa četvrti svezak "Bosanskog Prijatelja" (Sisak, 1870.), što ga Knežević izda na svoju ruku i tako nastavi ondje gdje mu je učitelj stao.

Sva ta tri bezuspješna pokusa potekoše od mladih fratar, dakle odozdo, a posljednji dođe odozgo, od biskupa fra Paskala Vujičića (1826. - 1888.).⁶⁸ Sa svim žarom pjesničke duše sastavi ispred Vujičića pjesnik "Osvetnika" i "Posvetnika" Radovan poziv u "Književno društvo redovnika sv. Franje u državi bosanskoj" i razasla ga licem na Lučin-dan 1868. priklonivši mu i privremena pravila.⁶⁹ Još iste godine pozvaše bosanski fratri Hercegovce, da pristupe u ovo društvo i da se tako zajednički uhvate u kolo bratsko.

Ovomu bratskomu pozivu odazvao se najspremnije fra Ante Kraljević, biskup hercegovački. Pismom od 16. novembra 1868. poziva on Martića u Mostar, da se dogovore, kako bi se to društvo zasnovalo na što sigurnijem temelju. Uza to piše i ovo: "Ja bih hotio ovdje uvesti Tipografiju. Ovdje bi bilo Misto bivši ova Residenza dosta prostrana. Ima ovde jedan fratar koi bi mogao bit direktor iste, i kalendarista. 2. da bude jedan censor od strane biskupove." Potkraj pisma čitamo jošovo: "Mnogo bi bilo koristno uvesti Tipografiju: ama da bude sub inspectione obaju Biskupa to jest da Vaše spise pregleda Censor Vaš Biskup, a naše amo, da ne bi štogod s vrmenom se iztiskivalo contra bonos mores vel politicam."⁷⁰ Ni ovo društvo nije stupilo u život, a kao razlog tome pominje dr. Jelenić po pripovijedanju nekih starijih fratar, da su se razbile osnove za osnutak društva stoga, što se u Zagrebu osnovalo slično društvo Sv. Jeronima.⁷¹ Držim, da je neuspjehu bio kriv slab odziv, a ne osnutak

Sv. Jeronima. Kad bi ovo bio uzrok, onda bi bio svaki rad za ovo društvo zališan. Jeronimsko je društvo postojalo, kad se započelo raditi oko osnutka ovoga društva.

Jukićev prvi pokušaj, da osnuje književno društvo, ostao je jalov, drugi urodi trima sveskama "Bosanskog Prijatelja", Knežević četvrtim sveskom istoga časopisa, a posljednji pospješi osnutak štamparije u Mostaru.

Još prvi apoštolski vikar u Hercegovini fra Rafo Barišić (1846. - 1863.) bavio se mišlju, da zavede štampariju u Mostaru; ali ga u tome pomete smrt (14. kolovoza 1863.). Za istu se misao kudikamo više zagrija agilni franjevac Frano Milićević⁷² od Kraljevića, nasljednika Barišićeva.

Kada se Milićević povratio s nauka iz Italije, služio je neko vrijeme kao duhovni pomoćnik u Hercegovini, a onda na poziv fra Ivana Šimunovića, provincijala redodržave presv. Otkupitelja (1863. - 1866.) prijeđe u Dalmaciju, ali osta članom hercegovačke kustodije. U Dalmaciji je službovao do 1871. godine. U to vrijeme izučio tipografski zanat u štampariji Artalinoj u Zadru.

O Uskrsu. 1910. bio sam u Mostaru. Tada sam se upoznao s pokojnim fra Nikolom Šimovićem, školskim drugom Frana Milićevića. Ovom mi je zgodom pripovijedao Šimović, kako je Milićević poticao Kraljevića, da se u Mostaru osnuje štamparija, i da se Kraljević za taj prijedlog zagrijavao istom onda kad su Bošnjaci radili o osnutku književnog društva. Ovo nam potvrđuje i spomenuto njegovo pismo fra Grgi Martiću od 16. novembra 1868.

Kada se Milićević sporazumio s biskupom Kraljevićem, povratio se u Mostar i počeo raditi o osnutku štamparije. U ovom poslu osobito ga je pomagao austrougarski konzul Pavao Relja. On mu pomože, da je dosta brzo dobio ferman od sultana, da može otvoriti štampariju.

Mnogi drže, da je ta štamparija djelo biskupa Kraljevića, ali evo, što o tome piše savremeni pisac fra Petar Bakula: "Ad culturam promovendam in populo, Franciscani omnem conatum adhibuerunt, ut Typographiam jam a longo tempore introducerent. Sed huic optima intentioni obstabat partim paupertas Franciscanorum, partim vero ipsum Gubernium. Verum labor omnia vincit.

Conatibus enim Franciscanis duce hac in re P. Francisco Milićević, Patres Franciscani optato fine potiti sunt. Ipse enim Franciscus suo conatu et labore, contra spem et expectionem

adlaboravit penes Benefactores, ut tandem Typographia stabiliretur in Mostar anno 1872. Inter insignes et principales Benefactores adnumeramus Augustum Ministerium Austro-Hungaricum, quod in subsidium Typographiae manualis Franciscanae contulit florenos 385. Illustus D-nus Angelus Kraljević Episcopus Metellopolitanus et Vicarius Ap-cus in Hercegovina, praeter quod ad proprias expensas Ragusio ad Mostar usque apparatus Typographiae manualis transportari curaverit, dedit in subsidium florenos 76. Excellentissimus D-nus Baronius Rodić Gubernator Dalmatiae dedit florenos 20. Illust-mus Dominus Paulus Relja Consul Austro-Hungaricus in Mostar praeter quod suo zelo et conatu penes Augustum Ministerium Austro-Hungaricum pro subsidi - adlaboraverit, ipse in subsidium contulit florenos 10. Coetera vero, P. Franciscus Milićević Director ejusdem Typographiae, cum Patribus Franciscanis procuravit. Et pro hac Typographia, usque modo impensi sunt floreni 1294. Pro interim Typographia manualis collocata est in schola aedificata ab Augusto Gubernio Austriaco, penes domum Episcopalem, sub titulo "Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina".⁷³

Po ovom se jasno vidi, da je ta štamparija Milićevićevo djelo. Iz štamparskog računa o prihodu i rashodu u ovoj štampariji od 22. aprila 1876. vidi se, da je sam Milićević uložio u štampariju 2000 forinti. Štamparija bila bi se odmah u početku zvala njegovim imenom, da nijesu bile po srijedi regule franjevačkog reda, a ovako je Milićević bio direktor štamparije i kao takav član biskupske residencije, a biskup je do 1876. vršio nadzor nad štamparijom.⁷⁴

Kako se iz spomenutog računa vidi, temeljna je glavnica 1876. bila sastavljena ovako:

1.) austro-ugarsko ministarstvo u Beču dalo je kao pripomoć	for. 740
2.) Biskup Kraljević	" 526 -
3.) barun Rodić, namj. dalm.	" 20-
4.) P. Relja, konzul u Mostaru	" 10 -
5.) Fra Pavao Petrović, župnik	" 20-
6.) Fra Frano Milićević	" 2000
	for. 3316

Račun odaje ujedno, kako je postepeno nabavljan i materijal za štampariju. Dne 1. juna 1871. kupljeno je u Beču:

700 funti slova cicero, garmont i petit .. for 700 -

1 manji ručni tjesak " 180
 20. februara 1872. naručena su kod firme
 Gottlieb Hase u Pragu slova različne veličine
 za " 85 -
 7. novembra 1873. naručen je u Trstu veći ručni
 tjesak " 300 -

11. jula 1874. kupljeno je 470 funti slova,
 linija i četvorina " 350. 90

11. juna 1875. nabavljena su slova i druge
 potrepsine " 212. 12
 for. 1828. 02

Roba naručena 1. juna 1871., stiga je u
 Dubrovnik, gdje je ostala neko vrijeme dok ne
 stiže iz Carigrada ferman, kojim se dopušta
 otvorenje štamparije u Mostaru. Troškom
 biskupa Kraljevića dopremljena je u Mostar u
 proljeće 1872. U starijoj kući uz biskupsku
 rezidenciju u Vukodolu smještena je štamparija.
 Uredio ju je fra Frano Milićević uz pripomoć
 Marka Šešelja, koji je 1871. izučio tipografski
 zanat u Pretnerovoj štampariji u Dubrovniku.
 Štamparija je otpočela rad mjeseca septembra
 1872.

U početku je radio u ovoj štampariji uz
 Milićevića Šešelj, a 1873. dozvao je Milićević
 tipografa Santa Skamperle-a iz Trsta. Malo
 kasnije dođe u ovu štampariju tipograf Josip
 Depolo, a kao naučnik stupi Mostarac Ivan
 Šimunović. Kako mi je Šešelj pripovijedao, što je
 koji slagar složio, to je sam i štampao. U
 štampariji se ravnalo u svemu prema
 štamparskim tarifama tršćanskima.

Godine 1876. raspade se štamparija u dva
 dijela: tri četvrtine prisvoji fra Frano Milićević, a
 ostatak pripade biskupskom ordinarijatu.
 Milićević prenese svoj dio iz Vukodola u Zahum
 u kuću svoje sestre Marije udate Naletilić, gdje
 se nastavio rad, dok onaj dio, što je zapao
 ordinarijat, posve propade. Štamparija izgubi
 prvašnji naziv, te se u lipnju 1876. prozva
 "Tiskara Franjevačka". Toj diobi uzrokom je
 razmirica, koja je nastala između biskupa
 Kraljevića i direktora Milićevića.

Pošto sad ordinarijat nije imao s tom
 štamparijom ništa zajedničko, nađe se Milićević
 kao redovnik i posjednik štamparije u
 protivštini s regulama reda, pa poče raditi o
 svojoj sekularizaciji. Nakon diobe štamparije
 ode on u Dalmaciju i odanle zamoli sv. Stolicu
 za privremni istup iz reda, što mu napokon s
 teškom mukom i uspije. Sada se štamparija
 prozva pravim imenom "Tiskarna don Frane
 Milićevića." Evo, što o tim promjenama piše sam
 Milićević: "Prvi tiskarski rad nije se nekim
 svidio, a za njima se povede i pok. biskup

Kraljević, pa čitavo poduzeće pade na moja leđa,
 te kroz to vrieme tiskarna, koja je početkom
 nosila naslov *Missionis catholicae*, dobije naslov
Typographia franciscana, a na posljedku
 Tiskarna fra Frane Milićevića u Mostaru.⁷⁵
 Uslied te promjene imena tiskarne moj
 redovnički stalež nije odgovarao tome poduzeću,
 pa stoga potražim kod sv. Stolice privremeni
 izstup iz reda, da kao svjetovni svećenik
 mognem uzdržati svoju tiskarnu. Koliko sam
 imao truda i poteškoća, najbolje sam znadem,
 ali nisam se dao smesti, pa makar često
 oskudievao i žrtvovao što god mogao."⁷⁶

Dok je Milićević bio u Dalmaciji i odanle
 radio o sekularizaciji, štamparijom je upravljao
 njegov brat Šimun Milićević, zanatom krojač.

Okupacija zateče štampariju u Naletilićkinjoj
 kući pod firmom "Tiskarna don Frane
 Milićevića."⁷⁷ Sve do god. 1896. živjela je i
 životarila, ali njen rad i razvitak za okupacione
 uprave opisat ću drugom zgodom.

Bibliografija.⁷⁸

1.) Pravopis za niže učione katoličke u
 Hercegovini uređen. U Mostaru 1873. Tiskom
 Poslanstva katoličkog u Hercegovini 8⁰, str. 24.

Autor fra Frano Milićević.

2.) *Schematismus Topographico-Historicus
 Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis
 Franciscanico-Missionariae in Hercegovina Pro
 anno domini 1873. Mostar, Typis missionis
 cathol. in Hercegovina 1873. 8⁰, str. 267.*

Sastavio fra Petar Bakula (1816. - 1873.)⁷⁹

3.) Mladi Hercegovac ili koledar
 hercegovački novi i stari za put s nadometkom
 poučni zabavah za prostu godinu 1874.⁸⁰ U
 Mostaru Tiskom Poslan. katoličkog 1873.

Uredio F. Milićević.

4.) Novi bukvar ili početnica za pučke
 učionice u Hercegovini⁸¹ U Mostaru. Tiskom
 Poslan. Katoličkog 1874. 16⁰, str. 56.

Sastavio F. Milićević.

5.) Nauk krstjanski za katoličke pučke
 učionice u Hercegovini. U Mostaru 1874. 8⁰, str.
 33.

6.) Nauk katolički za III. pučkih učionicah u
 Hercegovini. U Mostaru. Tiskom Poslan.
 Katoličkog 1874.⁸² 8⁰, str. 101.

7.) Zabava duhovna za školsku dicu. Napisao
 biskup hercegovački fra Andeo Kraljević.⁸³
 Mostar 1874. Tiskom Poslan. Katoličkog 16⁰,
 str. 165.

Vidi "Vienac" 1874., str. 640.

8.) Mladi Hercegovac etc. za prostu godinu 1875. (Godina druga). U Mostaru. Tiskom Poslanstva Katoličkog 1874. Mala 8⁰, str. 46.

Sastavio F. Milićević.

9.) Spomenik života krstjanskoga uredjen i na svietlost izdan za spasonosno življenje krstjana pred licem Gospodina Boga. S nadometkom jutarnje i večernje molitve i preporukom umirućih. U Mostaru. Tisk. Poslan. Katoličkog 1875. 16⁰, str. 258.

Napisao fra Grgo Gavran.

10.) Skup bogoljubnieh dielah i uzdahah. U Mostaru. Tisk. Poslan. Katoličkog 1875. 16⁰, VIII + 104.

Napisao pop Stijepo Marić-Tomašević Dubrovčanin.

11.) Robinzon Kruzo. S francuskog preveo Jovo Sjepava.⁸⁴ U Mostaru. Tisk. Poslan. Katoličkog 1875. 16⁰, str. 240.

12.) Un cenno semplice sui gravami causa principale dell' insurrezione delle popolazioni cristiane in Ercegovina.

Posljednji redak glasi: "Ercegovina 17. settembre 1875.", a na zadnjoj strani stoji: "Al Rappresentanti Delle Potenze Europee in Ercegovina." 8⁰, str. 29.

Autor je ove knjižice fra Paskal Buconjić.⁸⁵

13.) Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakvi poučni zabavah za prostu godinu 1876. (Godina treća). U Mostaru. Tisk. Poslan. Katoličkog 1875. 8⁰, str. 45.

Sastavio F. Milićević.

14.) Nova slovnica Talianska zauzeta s iskustvom naukoslovnim, uredjena štiti pisati i govoriti, jezikom talianskim u malo vrimenta. U Mostaru. Tisk. Poslan. Katoličkog 8⁰.

Sastavio F. Milićević. Ove knjige nijesam imao u rukama pa točno ne znam, je li štampana 1874. ili 1875.

15.) Kratka računica. Uredjena za malu djecu Školah Hercegovački. U Mostaru Tiskom Franjevačkim 1876. 11 x 17, str. 21.

Sastavio fra Nikola Šimović.

16.) Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari s nadometkom štokakvi poučni zabavah za prostu godinu 1877. (Godina četvrti) U Mostaru. Tiskom Franjevačkim 1876. 8⁰, str. 47.

Uredio F. Milićević.

17.) Nova slovnica Talianska ili početnica slovnice talianske zauzeta s iskustvom naukoslovnim, uredjena, štiti, pisati i govoriti jezikom talianskim u malo vrimenta Drugo izdanje ispravljeno i umnoženo. U Mostaru Tiskom Franjevačkim 1877. 8⁰, str. 118.

18.) Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakvi poučni zabavah za prestupnu godinu 1878. (Godina peta). U Mostaru Tiskom Franjevačkim 1877. 8⁰, str. 51.

Sastavio F. Milićević.

19.) Novi Hercegovac ili kalendar hercegovački stari i novi za prestupnu godinu 1878. U Mostaru Tiskom Franjevačkim 1877.

Isti je natpis i latinicom.

Sastavio Marko Šešelji i izdao o svom trošku. U rukama ga nijesam imao, a navodim ga po pismu Marka Šešelja.

20.) Mali stoljetnjak ili koledar za sto godina u tri diela složen. Izrađen i protumačen za puk S nadometkom vjekovitog koledara, Mjenah, iznašastja uskrsa kojeg mu drago godišta, iznašastja ravnatelja godišnjeg, Rimske daće, svetkovinah vjekoviti sgodjaja godišnje dobi itd. Razjašnjen i uredjen po Franji Milićeviću. U Mostaru. Tiskom Fr. M. Milićevića. 1878. 8⁰, str. 248.

U ovoj je štampariji izašlo više crkvenih kalendara na latinskom jeziku za hercegovačku i bosansku redodržavu i trebinjsku biskupiju.⁸⁶

Štamparija hercegovačkog vilajeta u Mostaru. 1876

Tragičkom smrću Alipaše Rizvanbegovića-Stočevića⁸⁷ izgubi Hercegovina 1851. svoj vezirat, te ga nakon četvrt vijeka i opet dobi na vrlo kratko vrijeme. Ustanak hercegovački (1875. - 1878.) bio je uzrokom, te je Porta otcijepila Hercegovinu od Bosne i učinila je osobitim vilajetom. Tu vijest donese službeni list "Bosna" u broju od 3. januara 1876. Ni pun mjesec dana nije upravljao novim vilajetom Reuf-paša, bivši mutesarif (okružnik) hercegovački, kad stiže u Mostar novoimenovani valija Alipaša Carigradlija. Taj novi vilajet uređen je po uzoru bosanskog vilajeta. Prema tome morao je imati i svoj službeni list. U tu svrhu otvorena je mala štamparija, koja bi smještena u prizemlju bivših saraja Alipaše Rizvanbegovića na Suhodolini. Zgrada je postojala do 1900. godine. Gotovo sav materijal za ovu štampariju pozajmljen je iz sarajevske

vilajetske štamparije. Donesena su tri sanduka turskih, dva ćirilskih i jedan latinskih slova, ručna preša staroga kova i još neke sitnije stvari. S materijalom je došao iz Sarajeva i slugar za turski Ali efendija (Bahrić iz Banje Luke?).

Ali efendija nije umio urediti štampariju, a uza to se odmah opazilo, da je materijal nepotpun. Sve su slova bila iste veličine. Nije bilo krupnijih slova za natpise, a nije bilo i još nekih malenkosti. Vilajetska vlada pozva iz Tiskare Katoličkog poslanstva u Hercegovini vješta slagara Marka Šešelja,⁸⁸ da uredi štampariju. Šešelj se prihvati posla. Vlada ga imenova ekonomom štamparije, pa je on sve brzo uredio i nabavio potrebne stvari, jer "Bosna" već u broju od 13. marta 1876. javlja, da je u Mostaru izašao prvi broj "Neretve", službenog lista vilajeta hercegovačkog, i preštampana iz njega uvodni članak.

Iz iste je štamparije sa Šešeljem stupio u novu štampariju i Ivan Šimunović, slugar za ćirilicu i latinicu.

Prvi broj "Neretve" izašao je 6. safera 1293., 19. februara 1876., 2. marta 1876. Ispod natpisa stoji u dva stupca oko datuma ovo: "Ovaj list izlazi će jedanput u nedelji dana. Cjena je ovom listu: za godinu 50. gr., za 6. mjeseci 30. gr. a za 3. mjeseca 15. gr. popojedini brojevi mogu se dobiti svaki za 30. para. Pre brojnici izvan Mostara imaju još i poštarinu platiti.

Pretplata se prima u štampariji ovog vilajeta. Dopisi, odnoseći se na nauku i umjetnost, rado će se u ovom listu štampati."

Kako posljednji redak ovih novina glasi, služben je naziv ovoj štampariji: **Tiskara vilajeta hercegovačkog**. U prvom je broju potpisana štamparija samo u turskom tekstu, dok ovo nalazimo pod oba teksta u svim brojevima, koje sam imao pri ruci.

Dvije spoljašnje strane kao i u "Bosni" štampane su ćirilicom, a unutrašnje turski. Format je 44 x 29.

Dosta su zanimljivi neki reci prvoga broja ovog lista, koji glase: "Jedno od najtemeljitijih sredstava, koja dobar poredak jednog vilajeta uslovljavaju, jesu novine. No osim toga novine služe još i na prosvjetu i obraženje i daju mogućnost, da se čuvstva otvore i stvari lakše smatrati mogu. - Kao što su u svakom glavnom mjestu vilajeta novine ustanovljene, tako se i u ovom, od Bosne odvojenom Hercegovačkom vilajetu za dobro našlo, ovu ustanovu u život privesti, s tom velikom nadeždom i željom: da dobar plod prinese.

S Božijom pomoći dakle pečataju se i izdaju zasada prema veličini i sredstvima ove (o)blasti novine pod imenom "NERETVA" jedan put na nedelju. Al u koliko bude civilizacija i kultura u ovoj oblasti napredovala, u toliko će se i list "NERETVA" raširivati.

Opšte je poznato, da su novine organ, koji izjavljuje i popravlja misli naroda i množine ljudstva i koji dobre stvari rasprostranja. Pošto je dakle poznato, da to svuda, kako materijalno, tako i umno stanje poboljšava i unapređuje: tako će i u Hercegovini, ustanovljenjem i rasprostranjenjem te tako uzvišene i velevažne stvari, dobre i obilate plodove doneti."

"Neretva" je sadržajem slična "Bosni". Donosila je službene vijesti, zakone i naredbe, službene brzojave, ratne izvještaje, domaće vijesti itd. Uza to je donosila i članke, kojima se pobijalo pisanje zadarskog "Narodnog Lista" i "Obzora". Ta dva lista imali su onda svoje dopisnike u Mostaru.

"Neretva" je imala mnogo manje pretplatnika od "Bosne". Kako mi je pripovijedao gospodin Šešelj, štampala se u 300 primjeraka i razasijaljala po svim krajevima tadašnje turske carevine, a nešto je išlo i u zamjenu za naše listove u Hrvatsku i Dalmaciju.

Glavni urednik "Neretve" bio je Mehmed Hulusi,⁸⁹ direktor vilajetske kancelarije (mektupčija), prevodenje pak s turskog vršio je Josef Alkalay,⁹⁰ činovnik vilajetske kancelarije. Zanimljivo je, da je Alkalay najprije prevodio s turskog na njemački, a onda na hrvatski. U tom ga je poslu katkad pomagao učitelj Aleksijević.⁹¹ Za domaće vijesti i oglase brinuo se Marko Šešelj.

I ako je "Neretva" izlazila u srcu kršne Hercegovine, gdje se našim jezikom najljepše zbori, ipak daleko zaostaje za "Bosnom" i "Saraj. Cvjetnikom" u jezičnom pogledu, a s narodnim jezikom onoga kraja ne da se ni isporediti.

Posljedni broj "Neretve" izašao je 16. decembra 1876., pa je prema tomu izašlo svega 38 brojeva. Kako je list kratko vrijeme izlazio i u vrlo malo primjeraka, a uza to još u jeku hercegovačke bune, danas je vrlo teško doći do kojeg broja. I tako pored najbolje volje ne mogoh doći do posljednjeg broja.

Uz službene tiskanice štampani su obično latinicom znamenitiji nalozi seoskim glavarima i župnicima.

Kod slagara Šimunovića učio je tipografski zanat N. Peco.

"Bosna" u broju od 21. januara 1877. donosi naredbu, kojom Porta dokida hercegovački vilajet i priključuje ga nanovo Bosni. Mutesarif zvornički Mustafa paša premješten je u Mostar za mutesarifa. Tako presta vilajet hercegovački, s njima i ova štamparija, a njen inventar prenesen je u Sarajevo.

U toj štampariji nije izašla nikakva knjiga.

Čitav rad ovih štamparija od male je vrijednosti, ali - kakav je da je - naš je, pa će, nadam se, ova moja radnja makar i vrlo malo poslužili piscu naše literarne historije. Na ovu me je temu potaknuo u augustu godine 1918. gospodin dr. Gavro Manojlović. Srdačna mu hvala! Ovdje mi je ujedno zahvaliti gospodi: Muhamed ef. Kadiću, direktoru pomoćnih ureda u Sarajevu, arhivaru zemaljskog muzeja Riza ef. Muderizoviću, bibliotekaru istoga zavoda, dru. G. Čremošniku, direktoru preparandije u Mostaru Bartolu Inhofu i dru. Josipu Matasoviću, koji su me pomogli pri ovome radu.

BILJEŠKE

1) Srpski Književni Glasnik. Knjiga sedma. Beograd 1902., str. 444.

2) Indikat ne može prelaziti preko 15, pa je ovo valjda štamparska pogreška.

3) Glasnik zemaljskog muzeja. Sarajevo 1901., str. 335.

4) Godina 7029. odgovara 1520. po Hr., dakle pogrešno.

5) Šafarik: Geschichte des serbischen Schriftthums. Prag, 1865. str. 261., pa str. 285.

On piše "Molitvenik oder Euchologion jetzt Trebnik genannt, wahrscheinlich zu Goraždje nach 1535., 4°, 296 (?) Bl. in Quaternionen, 22 Zeilen auf der Seite, ohne Custos und Seitenzahl mit cyrillischer Signatur.

Wort für Wort und Zeile für Zeile Nachdruck der ersten goraždjer Ausgabe von J. 1531, mit derselben Type mit Ausnahme des A: Signatur wie oben. Die Abweichungen bestehen in den Initialen, in der Orthographie einzelner Wörter und dem Unterschiede des A. Die Initialen sind in der obigen Ausgabe einfach, glatt, hier mehr verziert und geschnorkelt. Die Orthographie ist dort alter, hier junger." Iza ovoga navodi neke primjere, a onda nastavlja: "Es konnte am Ende ein koresischer Druck von 1570-1580 sein. Das Ex., in Symien, ist defekt." U prijegledu knjiga po sadržaju stoji (str. 285.):

"V. Molitvenik oder das Rituale (Trebnik).

1. Erste Art.

Von Hieromon. Theodor und Diakon Radoje, Goraždje 1531. 4°.

Von einem Unbekannten neue Auflage des vorigen zw. 1531 - 1580. 4°

6) Srpski Književni Glasnik. Knjiga sedma, str. 454.

7) Učitelj Ijubomir Boroević službovao je od 1886. - 1888. god. u Goraždu, pa mi je pripovijedao, da su mu tamošnji Srbi kazivali, kako je ondje nekad davno bila štamparija, u kojoj su se štampale srpske crkvene knjige. U oktobru 1913. bio sam sam u Goraždu i odanle krenuh u Međuriječje. Uputih se s nekim pravoslavnim seljakom. Idući niz desnu obalu Drine i propitkujući ga koješta, reče mi, da je nekad bila niže današnje goraždanske crkve kuća, u kojoj su se pisale stare crkvene knjige, a time se bavio neki Petar Goražđanin. Ovaj moj suputnik bio je pedesetih godina, nije znao čitati, a ovo je čuo od starih ljudi. Eto, tako se i u narodu onoga kraja očuvala uspomena na ovu štampariju.

8) Brojevi u zagradi naznačuju, kad su knjige štampane.

9) Dr. Jelenić, Kultura i bos. franjevci. II., str. 516.

10) Hrvatska Njiva. Godina II., str. 459. - 463.

11) Hrvatska Zajednica. Sarajevo, od 16. prosinca 1919. - Archiv für slavische Philologie, Bd. 32., str. 314.

12) T. Alaupović, Ivan Franjo Jukić. Sarajevo 1907., str. 63. - Grada, knj. 6., str. 93.

13) Književni Jug. I. godina 1918., br. 13. i 14., str. 59.

14) Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb, 1851., str. 157.

15) Ibid., str. 162.

16) Dr. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, II., str. 471. i 588.

17) Strukić, Povjestničke crtice Kreševa. Sarajevo 1899., str. 122.

18) Izvornik u arhivu kreševskoga samostana. - Strukić, Povjestničke crtice Kreševa, str. 122.

19) Ibid., str. 122.

20) Original u samostanskom arhivu u Kreševu.

21) Rosen, Geschichte der Türkei vom Jahre 1826. - 1856. Leipzig 1866., str. 250. - Jukić, Bosanski Prijatelj, sv. III.

22) U župnom uredu u Banjoj Luci ima u matici rođenih ova bilješka pod br. 185.: Golla Mala die 12. Maji 1822., natus 6. ejusdem. Ego Franciscus Laus Parochus, Baptisavi Filium Petri Kaich, alias Bocanich de Golla Mala, et ejus I. C. Joannae Blazevich de Schimichi, ovi nomen imposui Antonius. Partinus fuit Josephus Jukich ab Ivanjska. - Potonja Albrethova ulica zvala se tada Gola Mala (Mahala). Kum Jukić otac je fra I. F. Jukića.

23) Original u franj. gimnaziji u Visokom. - Škarica-Markušić, Život i rad I. Fr. Jukića, Sarajevo 1908., str. 117.

24) Izvornik u fra Mirka Šestića, župnika u Foči kraj Dervente. Dr. J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, II., str. 590.

25) Zapisnik agencije redovničke države i naroda katoličkoga u Bosni u arhivu fojničkog samostana.

26) Katolički List od 1858., br. 26., str. 108.

27) Strukić, Povj. crtice Kreševa, str. 135.

28) Dr. Josef Koetschet, Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger. Veröffentlicht von Dr. Georg Grassl. Sarajevo 1909.

29) O Gazi Husref-begu izašle su dosada tri monografije, i to: od dra. S. Bašagića (Sarajevo 1906.), Dr. M. Spaha (Sarajevo 1906.), i Dr. Č. Truhelke u Glasniku zem. muzeja od 1912.

30) Dosada nijesam mogao saznati, tko je spjevao tu pjesmu, no ipak držim, da je ovo Martićev posao, jer je on bio spjevao veliku pjesmu "Osmanidu", koju pojedose miši, prije no je štampana.

31) Sopron se rodio u Novom Sadu 30. VII. 1824., a umr'o je u Zemumu 26. III. 1894.

32) Prva štamparija u Carigradu otvorena je godine 1138. po Hidžretu (1725.)

33) J. Milaković, Bibliografija hrvatske i srpske narodne pjesme, Sarajevo 1919. str. 253.

34) Koliko je meni poznato, ovaj se list pominje u našoj literarnoj historiji tri puta, i to uvijek krivo. Bosanska vila od 1900. (str. 290.) zove ga Sarajevski Vjesnik, a tako isto i J. Milaković o. c., str. 253. Dr. T. Alaupović u Spmenici fra Grge Martića (str. 5.) piše ga "Bosanski vjesnik".

35) St. Novaković navodi u "Srpskoj Bibliografiji" pod brojem 2969., da je "Bosanski Vjestnik" prestao izlaziti 1867., ali se očito vara, dok je Đuro Klarić bio posve krivo upućen, kad navodi, da uz "Bosnu" izlazi i ovaj list još 1868. (Klarić, "Slavenski Jug" broj 1. od god. 1868., Zagreb. Tisak Dragutina Bokana.)

36) U "Našoj Misl" od 1916., str. 117. - 118. napisao sam člančić o ovoj štampariji s više pogrešaka, jer su mi i izvori bili pogrešni.

37) U arhivu se zemaljskog muzeja u Sarajevu čuva original te dopune.

38) "Salnamei Bosna" službeni je kalendar, u kom je izlazio Šematizam svih oblasti u vilajetu. Izlazio je trinaest godina [(1283. - 1295.) 1866. - 1878.] na turskom jeziku. Kako se čita u predgovoru Salname od 1295., ovo je prva "Salnama", koja je počela štampom izlaziti.

"Građa" 9.

39) Ova je riječ "poštarine" besmislica: zacijelo je pogrešno napisana, jer je u turskom tekstu nema. Ovo je 128. broj, što ga ovdje imam pri ruci.

40) Dr. A. Fournier, Wir zu Bosnien kamen? Wien 1909., str. 75.

41) Imanović se rodio 1847. u Sarajevu, Okupacija ga je zatekla kao visoka turskog činovnika. Od 1883. pa do smrti (1912.) bio je tajnik Ulema medžlisa u Sarajevu.

42) Mandić se rodio u Bihaću 1843., kao dijete preselio se s roditeljima u Mirkovce (kraj Vinkovaca), gdje svrši i osnovnu školu. Nižu je gimnaziju svršio u Vinkovcima, a višu u Sr. Karlovcima i u Beogradu. Dvije godine učio je pravne nauke u Beogradu. Radi siromaštva napusti nauke, primi učiteljsko mjesto u Novoj Varoši, a nakon dvije godine bude premješten u Prijepolje, gdje osta deset mjeseci. Kad je Sopron počeo izdavati Bosanski Vjestnik, uze Mandića za urednika. 13. maja 1866. stupi u tursku državnu službu i bude namješten u redakciji "Bosne" kao prevodilac. Okupaciona vlada primi ga u redakciju službenog lista "Bosansko-hercegovačke Novine", koje počеше izlaziti u Sarajevu 1. rujna 1878. Nakon kratka vremena bude dodijeljen zemaljskoj vladi. U maju 1900. stavljen je u mir kao vladin podtajnik. Umr'o je 2. septembra iste godine na svom imanju u Mrakovu, nedaleko Sarajeva. Mandić je govorio više jezika. Za turske vlade uređivao je i sastavljao školske knjige, God. 1881. izdao je knjižicu "Turcizmi u Bosni i Hercegovini", koja izade opet u Sarajevu 1895. pod natpisom "Tumač" (Opširnije u "Bosanskoj Vili" od 1900., str. 189. - 191.)

43) Među brojevima "Bosne", što ih ja imam, ima i 113. broj od 29. jula (10. augusta) 1868., na kom je nečija ruka napisala: "Ovaj list uređivaše najprije neki Jovo Džinić, a poslije Miloš Mandić." Ali ova bilješka nije ispravna, jer je Džinić 1866., kad je "Bosna" počela izlaziti, bio u Tuzli, a službeni kalendar "Salname" zna samo za Mandića, Džinić je kasnije došao u Sarajevo pa je mogao samo pomagati Mandiću.

44) Pogrešno piše fra Grga Martić, kad veli, da je Šaćir efendija urednik novina "Žutog lista" i da ih je "srpskim" slovima izdavao (Zapamćenja. Zagreb 1906., str. 51).

45) Opširnije vidi: Kalendar "Gajret", god. I., Sarajevo 1906., str. 104. - 107. (turski dio) i str. 144. - 147. (nepotpun i stvarno pogrešan prijevod) - Dr. Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. (*Separatan otisak iz Glasnika zem. muzeja 1912.) Sarajevo, 1912. str. 155. 157. - Uz vijest o smrti donijela je "Bosna" u 326. broju i kratku biografiju. - I u Bašagićevu radnju uvukle su se iste pogreške, koje su u prijevodu i u "Gajretu". Godina smrti, uređivanje "Bosne" i izlazak "Saraj. Cvjetnika" pogrešno je naveden.

46) Ovo je pismo objelodanio Rešid-beg u svom djelu "Muharirati nadire", Carigrad 1307. (1889.) str. 87.

47) Dr. Bašagić, o. c. str. 156. - 157.

48) Ovaj je list izlazio u Carigradu.

49) Dr. Bašagić, o. c. str. 157.

50) Kod rjedih knjiga bilježim, gdje se nahode.

51) Knjige za srpske škole izrađene su po knjigama u kneževni Srbiji. O tome vidi članak u "Bosanskom Vjestniku", broj 5. od 7. maja 1866., str. 33.

52) Petranović je učiteljovao u srpskoj realci u Sarajevo od 3. augusta 1863. do septembra 1869. Rodio se u Drnišu 1830., a umr'o je u Šibeniku 1887. - Prije Petranovića sakupljao je po Bosni narodne pjesme srpski učitelj Đorđe

Margetić (1826. - 1916.), koji je učiteljovao u Sarajevu od 7. maja 1850. do 1855. Neke su njegove pjesme izašle u Jukićevu "Bosanskom Prijatelju" (Svezak II., str. 165.). Opširnije o njemu u podlisku "Sarajevskog Lista" od 1917. broj 57. i 58.

53) Franjković se rodio u Vinkovcima 2. prosinca 1840., gdje je i umr'o 25. decembra 1888. U Sarajevu je službovao kao učitelj od 1865. do 1. juna 1869. Prve tri godine imao je po 250, a docnije 350 forinti plaće, te stan i drva. - Opširnije vidi: Iv. Martinović, *Povjesne crtece o školstvu brodske pukovnije*. Zagreb, 1912., str. 459. - 460.

54) Nije ispravno ono, što piše Josip Milaković, da je ta početnica izašla u Kreševu, jer ondje nije nikad postojala štamparija (Hrvatsko Kolo, III. knjiga 1907., str. 360.) - Bukvar je sastavljen prema Jukićevu "Početku pismenstva" (Zagreb 1848.) i Marijanovićevu "Bukvaru" (Budim 1836.), a oba su bila namijenjena za katoličke škole u Bosni. Marijanoviću je služio kao uzor "Bukvar" radi Serpskago junošestva, Hungarskom kraljevstvu, a upotrebljavao se u krajevima, koji pripadaju Ugarskoj. (Budim 1785. i 1834.).

55) Džinić se rodio u Tuzli 1844., gdje je svršio srpsku osnovu školu i ruždiju (tursku građansku školu). Službovao je kao srpski učitelj. Kasnije ga uze vladika Dionisije Ilijević za tajnika, te u tom svojstvu službovao i u Sarajevu (1868. - 1871.). Kratko je vrijeme bio s vladikom u Carigradu. Umr'o je u Beogradu kao carinski činovnik 31./ XII. 1884.

56) Karabegović se rodio u Bihaću 1840., gdje je bio više godina katarski predstojnik za turske i okupacione uprave. Kasnije službovao kod zemaljske vlade u Sarajevu, kao vladin podtajnik, pa je u tom svojstvu i umirovljen 1890. Umr'o je u Bihaću 1905.

57) Kraljević (1840. - 1893.) je službovao poslije okupacije kao tumač turskog jezika kod okružnog suda u Sarajevu (u svom zavičaju), gdje je i umr'o kao pristav pomoćnih ureda 13. oktobra 1893. (Sarajevski List od 27. oktobra 1893., broj 127.).

58) Fra Grgo Martić, *Spomenica*, str. 5.

59) Kraljević je bio tri godine duhovni pomoćnik u Orašju kraj Travnika kod čuvenog fra. Marijana Šunjića i tu je naučio turski, a starješinstvo ga je baš toga radi i poslalo Šunjiću. (Glavaš, *Spomenica pedesetgodišnjice hercegovačke franj. redodržave*, Mostar 1897., str. 132.).

60) Dragomanović (1828. - 1908.) rodio se u Komarnici (kotar Nova Gradiška). Filozofiju je učio u Zagrebu. 1862. osposobljen je za tumača turskog jezika, a 1872. za vicekonzula. Najprije je službovao kod 8. pukovnije u N. Gradišci (1848. - 1851.), a onda dođe kao pisar u Sarajevo, te je tu kod c. k. konzulata ostao sve do g. 1862. Ove godine zahvali se na vojničkoj službi, te bi premješten u Mostar kao tumač (1862. - 1872.) Odavle ode u Prevesu za vicekonzula, a 1873. bi premješten u istom svojstvu u Livno, gdje ga zateče i okupacija. Iza okupacije službovao je do 1882. u dragomanatu zem. vlade u Sarajevu, a 30./IX. 1882. posta kot. predstojnikom u Ljubinju, pa onda u Žepču, odakle ode u mirovinu 1890.

Govorio je i pisao hrvatski, njemački, turski, latinski, francuski i talijanski. G. 1882. preveo je privremeni obrambeni zakon na turski po nalogu ministarstva

61) Jukić, *Zemljopis i povjestnica Bosne*. Zagreb 1851., str. VIII.

62) Pisma se čuvaju u arhivu franjevačkog samostana u Fojnici i u prijepisu kod dra. Josipa Matasovića u Zagrebu.

63) Grada za povijest književnosti hrvatske, knj. 6. str. 92.

64) Dr. Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest bos. franjevaca*, str. 158. - 160.

65) Borenje države Bosne srebrenite s biskupom g. Fra Rafom Barišićem (Rukopisno djelo u zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici pod brojem R 3917.) - R. Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*. Mostar 1900. - Dr. Jelenić, *Kultura i bos. franjevci*, II, str. 24. - 65.

66) J. Matković, *Bibliografija bosanskih franjevaca*. Sarajevo 1896., str. 30. - 31. - Dr. Jelenić, *Kultura i bos. franjevci*, II, str. 479. - 481. i 565.

67) Izvornik u arhivu franj. samostana u Fojnici, objelodanjen u Seraf. Perivoju 1913. str. 45.

68) Jelenić, o. c. str. 566.

69) Seraf. Perivoj, 1911., str. 25. - 26., i 1912., str. 51.

70) Serafinski Perivoj, 1911. str. 192.

71) Dr. Jelenić, o. c. 575.

72) Rodio se Milićević (krsno mu je ime Marijan) u Velikom Ogradeniku u Hercegovini 10. oktobra 1835., a umr'o je u samostanskoj bolnici 8. februara 1903. Autobiografiju njegovu štampao je mostarski "Osvit" mjeseca februara 1903. Kraće biografske vijesti o njemu imaju Vienac od god. 1903. str. 157., Vrhbosna od god. 1903., str. 73., pa kalendar Hrvoje od iste godine.

73) *Schematismus topographico-historicus*, Mostar 1873., str. 145. - 146.

74) Ibidem.

75) Držim, da je ovo pogriješka, jer se štamparija zvala "Tiskarna don Frane Milićevića", a ne fra Frane".

76) Dr. Ivan Šarić, *Vrhbosna XVII. godina 1903.*, str. 73.

77) Sasvim je netočno ono, što piše Martin Gjurgjević u svome djelu "Memoari sa Balkana" (1858. do 1878.), Sarajevo 1910., str. 191. o vlasniku te štamparije.

78) Gotovo sve knjige, koje ovdje navodim, nalaze se u Bos.-herc. zavodu za proučavanje Balka u Sarajevu i u mojoj knjižnici.

79) Glavaš, *Spomenica*, str. 155. - 157. i 162. - 164.; *Kalendar "Napredak"* za godinu 1916. str. 178.

80) Glavaš, (*Spomenica*, str. 165.) pogriješno navodi, da je ovaj kalendar počeo izlaziti 1872. - Trošak oko izdavanja ovog kalendara iznosio je 25 for., a oko Pravopisa samo 16 for.

81) Još 1867. godine izašao je u Zadru Milićevićev "Slovenski bukvar", koji je više vjeronaučna knjiga nego početnica. Pogriješka je ovog "Novog Bukvara", što u njemu nema nikako pisanih slova. Tiskana su slova prilično zgodno rasporedana, a u njemu ima i 37 štiva, koja bi imala biti podlogom zornoj obuci. - Naklada ovog Novog bukvara stajala je štampariju 85.80 for.

82) Knjiga pod br. 5. stajala je štampariju 87 for. pod br. 6. for. 163, a pod br. 8. for. 27.80.

83) O Kraljeviću vidi Glavaša, o. c., str. 131. - 137. i str. 162.

84) Sjepava je rodom iz Crne Gore. U Mostaru je bio srpski učitelj, a kasnije se vratio u domovinu, te je bio sekretar u ministarstvu prosvjete i ravnatelj gimnazije na Cetinju.

85) O. R. Glavaš, O. Paškal Buconjić prigodom tridesetgodišnjice biskupovanja (1880. - 1910.). Mostar 1910., str. 13.

86) Uz ovu je štampariju postojala i prva knjižara u Mostaru. U njoj su se prodavale knjige starijih bosanskih i hercegovačkih pisatelja (Miletić, Kraljević, Barišić i dr.), knjige, koje su u njoj štampane, a primala je i narudžbe za nabavljanje svakovrsnih knjiga, osobito onih, koje su potrebite svećenstvu.

Zanimljivo je, da su školska djeca u Mostaru imala popust kod nekih knjiga.

Ovo sve saznajemo s korica pojedinih knjiga rečene štamparije.

87) Dr. K (oetschet), Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha. Sarajevo 1885., str. 25. - 26. - P. Bakula, Devetnaestgodišnje vezirovanje Ali paše Rizvanbegovića. Beč 1863.

88) Šešelj se rodio u Mostaru 4. marta 1856., gdje i danas živi Tiskarski je zanat učio u Dubrovniku. U ono vrijeme pisao je dopise i slao u hrvatske novine. Mnogo je učinio za hrvatsku misao u Bosni. U radu za domovinu bio mu je uzorom pobratim Miho Pavlinović.

89) Hulusi se rodio u Sarajevu 1267. (1849.), gdje je i umr'o kao predsjednik zemaljskog vakufskog ravnateljstva za Bosnu i Hercegovinu god 1907. Njegov otac Ali-efendija bio je turski carinski činovnik (džumrukčija, pa se zato Hulusi zvao Aliefendić-Džumrukčić. Od 1801. do 1814.

(1883. - 1897.) izdavao je i uređivao list "Vatan" (domovina), a od 1814. do 1833. (1897. - 1903.) list "Rehber" (voda). Oba su lista izlazila na turskom jeziku, pa je izdavač zato dobio od carigradske vlade počasni naziv "paša".

90) Alkalay (1847. - 1898.) rodio se u Sarajevu. Neko je vrijeme živio u Beogradu, kamo mu se otac bio preselio radi trgovine. U Temišvaru je učio početne nauke kod rabinera Alkalaya. Vrativši se u Sarajevo posta turskim činovnikom. Izvan uredovnih sati učio je jezike, te je bio vješt u riječi i pismu arapskom, perzijskom, turskom, njemačkom, francuskom, talijanskom, španjolskom i hebrejskom jeziku. Od 1869. službovao je u Mostaru sve do okupacije. Na preporuku Dragomanovića primljen je u državnu službu okupacione vlade, te je kao tumač službovao sve do svoje smrti (26. juna 1898.) u Sarajevu. Kad je Mehmed Hulusi izdavao "Vatan", Alkalay mu je bio suradnikom.

91) Risto Alksejević bio je rodom iz Banata, služio je u Mostaru kao srpski učitelj i bio velik propagator srpstva.